

Medinat Hayam — The Coastal District / מדינת הים' — מישור החוף'

Author(s): דוד גודבלט and David Goodblatt

Source: *Tarbiz* / תרביץ, תשרי-כסלו תשנ"ה, כרך סד (תשנ"ה), pp. 13-37

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23600546>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

מדינת הים' – מישור החוף

מאת

דוד גודבלט

לפני כארבעים שנה פרסם יצחק בער מאמר תחת הכותרת 'היסודות ההיסטוריים של ההלכה'.¹ במאמר זה טען בער, שבספרות התלמודית השתמרו הלכות עתיקות מאוד, שקדמו לתקופה החשמונאית, וזאת בשל הרקע החברתי והפוליטי המשתקף בהן. שיטתו של בער אינה מקובלת, ואין אני מתכוון לעסוק בה; אבל באותו מאמר הזכיר נקודה אחת הנראית לי נכונה. בין הדוגמאות שהביא בער לשיטתו נמצאת המשנה הפותחת את מסכת גיטין. במשנה זו הוא מצא 'מושג גיאוגרפי, אשר פירושו ההיסטורי עשוי ללמד על קדמותן של הלכות אחדות ועל התנאים הפוליטיים והתרבותיים של זמנן'.² זהו המושג 'מדינת הים'. היום מקובל לראות בביטוי זה מלה נרדפת ל'חוץ-לארץ', אבל לפי בער, 'מדינת הים' פירושו המחוז שנקרא במקורות יוונים 'פאראליה', המקביל למישור החוף של ארץ-ישראל, והמשנה משקפת תקופה, שחוף הים היה בה מחוץ לתחומו של היישוב היהודי 'המוסגר', קרי, לפני ההתפשטות החשמונאית. בפירושו זה התבסס בער בעיקר על ההיגיון ופירוש הדברים לפי פשוטם; נראה היה לו ש'מדינת הים' צריך להיות דומה למקומות האחרים המוזכרים בהמשך המשנה, שאינם לא מרוחקים מאוד ולא מעבר הים. מובן שבמאמר פרוגרמאטי מסוג זה, לא התעכב בער ולא התעמק בכל הלכה שהזכיר, ובעניין משנה גיטין, דן במסורת הפרשנית ובמחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי רק ברפרוף. עם זאת, נראה לי שבער צדק כאשר קבע, שהמשמעות המקורית של 'מדינת הים' היתה מחוז החוף. במאמר זה אנסה למלא את החסר אצל בער. אתחיל בדיון במשנה הפותחת את מסכת גיטין,

* מחקר זה נעשה בתקופה שהייתי עמית במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית. תודתי נתונה בזה למכון, למנהלו וצוותו, ולחברי בקבוצת המחקר בנושא 'תולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד' על הערותיהם המועילות כאשר הרציתי את הדברים בפניהם. רשימת סימוניהם של כתבי-היד, המשמשים בעבודה זו מוגשת בסוף המאמר.

1 'בער, 'היסודות ההיסטוריים של ההלכה', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 1–55 (חזר ונדפס בתוך: הג'ל, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, א–ב, ירושלים תשמ"ו: א, עמ' 305–359).

2 שם, עמ' 30.

[תרכיץ – רבעון למדעי היהדות, כרך סד, חוברת א (תשנ"ה)]

שמופיע בה המונח הנדון. כדי לסייע בהבנת המשנה והגדרת המונח, אדון בויהוים של הטופונימים האחרים המופיעים בה; בהמשך אסקור את תולדות הפרשנות של המונח 'מדינת הים', החל מן הראשונים דרך רנ"ק, בער ושאל ליברמן. נראה לי שההצעה של בער היא הטובה ביותר מבחינה פרשנית, ואנסה לבססה על סמך המחקר הגיאוגרפי-ההיסטורי; לבסוף אציע הסבר איך השתנתה משמעות המונח: ממחוז החוף – למלה נרדפת ל'חוף-לארץ'.

כאמור, המונח 'מדינת הים' מופיע בראשית משנה גיטין. אתמקד אך ורק ברישא של המשנה, במחלוקת בין התנא קמא, רבן גמליאל, ורבי אליעזר. אולם, נתונים רלבנטיים מצויים גם בהמשך, ולכן אציע את המשנה כולה, על-פי הדפוס הראשון, כלי לציין שינויי גרסה – אלה שיש בהם חשיבות לענייננו יידונו בהמשך. משנה גיטין פותחת:

המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם; רבן גמליאל אומר אף המביא מן הרקם ומן החגר; ר' אליעזר אומר אפי' מכפר לודים ללוד; וחכמים אומרים אינו צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם אלא המביא גט ממדינת הים והמוליך והמביא ממדינה למדינה במדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם; רבן שמעון בן גמליאל אומר אפי' מהגמוניא להגמוניא.

ר' יהודה אומר (אפי') מרקם למזרח ורקם כמזרח מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום מעכו לצפון ועכו כצפון. ר' מאיר אומ' (ו)עכו כארץ-ישראל לגיטין.

המביא גט בארץ-ישראל אינו צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם ואם יש עליו עוררין יתקיים בחותמיו.

עד כאן המשנה. הפירוש המקובל של הרישא מבוסס על הסוגיה הבבלי. בירושלמי על המקום אין פירוש של המחלוקת בין התנא קמא, רבן גמליאל, ורבי אליעזר, אלא הסבר של עצם הצורך בהצהרת המביא: 'שאינן בקיאות בדיקדוקי גיטין'. הבבלי מזכיר נימוק זה במלים 'אין בקיאות בלשמה', ומוסיף הסבר חלופי: 'שאינן עדים מצויין לקיימו'. אבל רק הבבלי מסביר את מחלוקת התנאים ברישא של משנתנו, בשם אביי, 'בעיירות הסמוכות לא"י ומובלעות בתחום א"י עסקינן' (בבלי גיטין ד ע"א). אמנם אין כאן הגדרה מפורשת של המונח 'מדינת הים', אבל משתמע שמדינת הים היא בבחינת חוף-לארץ. בשלב זה אין לקבוע אם היא משמשת כמלה נרדפת ל'חוף-לארץ', או האם היא רק אזור אחד מכל מה שכלול במושג זה. אבל ברור שמדינת הים נמצאת מחוץ לארץ-ישראל, וכך נבין את הפירוש שמציע אביי. הרקם והחגר שמזכיר רבן גמליאל הם מקומות הסמוכים לגבולה של ארץ-ישראל; ובאמת, לפי רבי יהודה בהמשך, רקם יושבת ממש על הגבול, אם מדובר באותה רקם; ואילו כפר לודים, שמזכיר רבי אלעזר, היא מובלעת של שטח שהוא בבחינת חוף-לארץ, למרות שהוא מצוי בתוך גבולות ארץ-ישראל. אם כן, בא רבן גמליאל לפרש את דברי התנא קמא, או אולי להוסיף עליהם, לאמור, לא רק המביא גט מחוץ-לארץ המרוחק, אלא גם המביא גט מחוץ-לארץ קרוב, ואפילו מקו הגבול ממש, חייב להצהיר. ועל זה מוסיף רבי אליעזר שלא רק חוף-לארץ שמחוץ לגבולות במשמע, אלא אפילו זה שבתוך הגבולות.

ראוי לחזור ולהדגיש, שאין הפירוש של 'סמוכות ומובלעות' נזכר בירושלמי. כאמור, הוא מיוחס לאביי, ועובדה זו מעלה את השאלה: האם ניתן לסמוך על אמורא בבלי מהמאה הרביעית לגבי המציאות הגיאוגרפית-הפוליטית-הדמוגרפית בארץ-ישראל של סוף המאה הראשונה? ספקות מן הסוג הזה עלו כבר בעבר. בהגהות לבבלי ולירושלמי, שפרסם הרי"צ דיננער בשנת תרנ"ז, הוא העיר בקשר למשנתנו: 'אמוראי דא"י ודאי בקיאיין יותר בגבולות ותחומי א"י מאמוראי דבבל'. זאת ועוד, היתרון של אמוראי ארץ-ישראל הוא יחסי בלבד וגם הידע שלהם איננו בהכרח מושלם. בדברי דיננער, 'הסברא נותנת דאמוראי דא"י בקיאיין בגבולות א"י מ"מ לענין פרטים כאלו ודאי הדבר קרוב דבימי האמוראים האחרונים כבר לא היו בקיאיין דכבר נשכח זכרון פרטי דברים'.³ לכל הפחות חייבים לבדוק אם יש לשיטת אביי אחיזה במקורות או במציאות של תקופת התנאים. עצם המושג של מובלעות בתוך ארץ-ישראל איננו המצאה של אביי. המושג מופיע בתוספתא, לדוגמה: 'עירות המובלעות כגון בית ענה אימה [או: אומה] וחברותיה' (תוספתא כלאים ב, טז, מהדורת ליברמן, עמ' 212); או 'עירות המובלעות בארץ-ישראל כגון סוסיתא וחברותיה' (תוספתא אהלות יח, ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 616). גם לעניין 'סמוכות' יש בסיס תנאי, והפעם כבר במשנה. אמנם הביטוי 'עירות סמוכות' במנחות י, ג מתייחס למקום קצירת העומר, ולא לגבול, ואילו ה'עירות' [...] הסמוכות לספר' בתוספתא (שביעית ד, ז, מהדורת ליברמן, עמ' 180) הן 'עירות ארץ-ישראל', כלומר בתוך הגבולות. אבל נאמר 'כרכין המוקפין לה' (שקלים ג, ד), כלומר לארץ-ישראל, (והשווה תוספתא שקלים ב, ג, מהדורת ליברמן, עמ' 206). ויש גם 'הקונה שדה בסוריא סמוכה לא"י' (אהלות יח, ז). מכאן שהמושגים של 'סמוכות' ו'מובלעות' כשלעצמם נשענים על בסיס ארצישראלי מוצק.

הבעיות בפירושו של אביי נובעות ממקום אחר, וקודם כול מן המישור הפרשני. כבר שאל אברהם וייס (ולמעשה כבר התוספות הרגישו בזה, כפי שהוא מעיר), כי אם רבי אליעזר מתכוון להגיד שאפילו המביא גט מן המובלעת חייב בהצהרה, למה לא נקט דפוס לשוני זהה לזה של רבן גמליאל? כלומר, היה עליו להגיד רק 'אפילו מכפר לודים'.⁴ שאלה אחרת, אם כוונת רבן גמליאל להגיד 'אפילו מן הסמוכות', למה בחר דווקא ברקם וחגר, שהרי נראה בהמשך ששני המקומות במזרח; ואפילו נאמר שאחד בצפון-מזרח והשני בדרום-מזרח, מה על צפון-מערב ודרום-מערב? המבלי אין עירות סמוכות בכיוונים האלה? למה לא הזכיר את אשקלון ועכו, דוגמת רבי יהודה בהמשך? ואם תאמר שסבר שאלה שייכים לארץ-ישראל, מדוע לא הזכיר את עזה וכזיב? אבל אולי הבעיות במישור הפרשני אינן מכריעות, כי תמיד ניתן למצוא תירוץ. קובע לדעת הקושי לשיטת אביי במישור העובדות: ניחא רקם, שהיא באמת סמוכה לארץ-ישראל, בין אם מדובר ברקם של רבי יהודה ובין ברקם אחרת. אבל מה לגבי החגר? האם גם היא היתה 'עירה סמוכה'?

3 י"צ דיננער, הגהות על בבלי וירושלמי, ב, פרנקפורט דמיין תרנ"ז, דף נו ע"א (=י"צ דינר, חידושי הרי"צ"ד, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' פה).

4 א' וייס, 'הערות לגיטין פ"א מ"א ולסוגיית הבבלי שם ב א – ה ב', ספר היובל לכבוד [...] אהרן קמינקא, וינה תרצ"ט, עמ' 22.

והאם יש עדות שכפר לודים באמת היה מובלעת לא־יהודית? לדעתי התשובות לשאלות אלה הן שליליות, כפי שנראה מיד כשננסה לזהות את הטופונימים המופיעים במשנתנו.

ברור שכל פירוש של הרישא, כולל הגדרתה של 'מדינת הים', צריך להיות מבוסס על המציאות הגיאוגרפית.⁵ אם כן, עלינו לנסות לזהות את המקומות שהזכירו רבן גמליאל ורבי אליעזר. ותחילה כפר לודים, שזיהויו עדיין נשאר בגדר תעלומה. המקום אינו נזכר בשום מקור אחר, וכל הידוע לנו עליו הוא מה שמשתמע מהמשנה שלנו.⁶ אין שום בסיס הידוע לי לקביעתו של אביי, שכפר לודים נחשב למובלעת לא־יהודית; המקורות התלמודיים, המונים מובלעות בארץ־ישראל, אינם מוזכרים אותו. אין ספק שהיו יישובים כפריים באזור לוד שהיו מאוכלסים לא־יהודים, שומרונים או פגאנים, אבל אין כל ראיה שכפר לודים היה אחד מהם. למעשה, אלמלא דברי אביי, לא היינו מעלים על הדעת לראות בכפר לודים מובלעת, וברור שקביעה מעין זו, רק על־פי אביי, היא בחינת הנחת המבוקש, *petitio principii*. נכון, 'לא ראינו' אינו ראיה; אבל אי־אפשר לומר שמצאנו תימוכין להסבר של אביי ממעמדו של כפר לודים. ואילו לגבי החגר, המסקנה חד־משמעית: הזיהוי המתקבל ביותר על הדעת יוציא את החגר מן הקטגוריה של 'סמוכות'.

רבן גמליאל כורך יחד את יחד את הרקם והחגר, וכך אנהג גם בדיוני. רקם מופיע בספרות התלמודית לרוב לעומת החגר. רבי יהודה מזכיר אותה בהמשך משנתנו, והיא מופיעה גם בנידה ז, ג; היא מופיעה בברייתא דתחומי ארץ־ישראל, כמו שנראה להלן, וכן בתרגומים הארמיים היהודיים, ובפשיטתא, כתרגום קבע לטופונים 'קדש'. לעומת זאת, ככל שהספקתי לבדוק, החגר מוזכרת רק כאן במשנתנו; אבל מקום ושמו 'חגרא' מופיע בתרגומים, בבראשית רבה, ובעוד מקום או שניים, כמו שנראה בסמוך. מן הסתם, 'חגרא' היא צורה ארמית של 'החגר' העברי. יש גם 'רקם דחגרא' בכמה גרסאות של ברייתא דתחומי ארץ־ישראל, אבל נראה להלן שגרסה זו מפוקפקת. בטקסט של המשנה, בדפוס ראשון ובדפוסים המקובלים היום, מופיעות גם 'רקם' וגם 'חגר' כאשר ה'א הידיעה מקדימה אותן; אבל במקרה של רקם הה' חסרה בקבוצה מרשימה של עדים (לרבות כ"י ק, ל, פר, פ 138 ו־984), וגם בדפוס הקדום מפזרו או קושטא. כמו כן אין ה'א כאשר ר' יהודה מזכיר את רקם בהמשך, וגם לא באזכור רקם בנידה ז, ג. אבל גם אין לבטל את הגרסה 'הרקם', כי היא מופיעה בקטע גניזה מאוסף אנטונין שפרסם כץ, בכ"י דיינארד, בדפוס ראשון, במשנה שבירושלמי כ"י ל, במשנה שבבבלי, ובפסקה שבבבלי גיטין ד ע"א (בכל העדים חוץ מאחד).⁷

5 השווה: ד' הלבני, מקורות ומסורות סדר נשים, תל־אביב תשכ"ט, עמ' תפא-תפב והערה 6 שם.

6 כפר לודים אינו מופיע במפתח אצל שוורץ: J.J. Schwartz, *Lod (Lydda), Israel*, Oxford 1991, p. 205. וייס ([לעיל, הערה 4], הערה 5), מעלה את ההשערה, שכפר לודים נזכר אצל יוספוס בקדמוניות כ 130. שם נאמר, שנציב סוריה הגיע ללוד, 'כפר שאינו נופל בגודלו מעיר [פוליס]. אבל רוב החוקרים מניחים שמדובר בעיר לוד, ושכונת דברי יוספוס לרמוז שלא היה ללוד מעמד של פוליס. על כפר לודים ראה עוד: ש' קליין, ארץ יהודה, תל־אביב תרצ"ט, עמ' 154, 171, 184. החידוש היחיד שלו נוגע לצורת השם; עיין שם ובעמ' 58 הערה 3.

7 השווה: מ' בר־אילן, 'מפני מה שנו התנאים את גבולותיה של ארץ־ישראל', תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 107 הערה 26, הקובע, שהגרסה בה'א הידיעה מקיימת ברוב כתבי־היד של המשנה. לקטע גניזה מאוסף אנטונין, ראה: א"י

כמו כן יוספוס מזכיר את רקם, ובתעתיק שלו יש קצת סיוע להופעת ה"א הידועה.⁸ לעומת המקרה של רקם, ה"א לפני תגר מקוימת בכל העדים להוציא את כ"י פריס. על סמך הופעת ה"א, הציע בזמנו מזר שאין 'החגר' שם עיר; למלה 'חגר' יש מובן של מצודה, והכוונה ב'החגר' אליבא דמזר היא לסדרה של ביצורים בגבולה הדרומי של ארץ-ישראל, קו שבנו הרומאים, ה-limes Palaestinae. הצעתו של מזר התקבלה על-ידי אבי-יונה ושימשה כבסיס למפה ב'אטלס כרטא' לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד; גם אלבק הסכים לדעה זו. ואילו בר-אילן מקבל את דעת מזר בהסתייגות: אין הוא מקשר את 'החגר' עם קו הביצורים, אבל הוא מסכים שהמונח מתייחס לאזור מדברי, מעבר לגבולה הדרומי של ארץ-ישראל, אזור שהיו בו 'מצודות-חצר' רבות.⁹ הצעות אלה אינן נראות לי משכנעות. אפילו נסכים שמלת 'חגר' פירושה 'מצודה', מגיין

כך, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' עז, לוח לח. כ"י דיינארד היה נושא למחקרו של י' בן-טולילה, 'מסורת צרפתית-איטלקית בלשון המשנה', עדה ולשון, יד, (תשמ"ט). בן-טולילה מציין את כתב-ידו, הנמצא בספרייה של בית המדרש לרבנים בניו-יורק, ככתב-יד TS 138; אולם ככרססת של המכון לתצלומי כתב-יד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, הציון הוא JTS Rab 1622/1 (formerly Rab 31a) (הסימון של המכון הוא 11389). לעומת זאת, הגרסה 'הרקם' בציטוט מגידה ז ג בבבלי יבמות טז ע"א אינה מקורית, ככל הנראה; ראה: מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות, בעריכת א' לייס, א, עמ' קסו והערה 112. לגבי הניקוד, ראה החומר שהביא בר-אילן (שם, בסוף המאמר, עמ' 110), ויש מה להוסיף; משום כך, אחזור ואציע את כל הנתונים. ידועים לי שישה עדים מנוקדים למשנה גיטין א א, ובכולם הרי"ש של 'רקם' מנוקדת בשווא; ואילו הקו"ף מנוקדת בקמץ בכ"י ק ר-1388 בדברי ר' יהודה. הקו"ף מנוקדת בפתח בכ"י פר, בכ"י דיינארד, ובדברי ר' יהודה גם בקטע גניזה עם ניקוד בבלי (ראה א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-יד ישינה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 157; י' בינן, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 901 הערה 84). הקו"ף מנוקדת בצירה בקטע הגניזה הנ"ל מאוסף אנטונין ובדברי רבן גמליאל בכ"י 1388. בגידה ז ג הרי"ש מנוקדת בשווא בכ"י ירושלמי 1336, 497 ובעוד קטע גניזה מאוסף אנטונין שפרסם כך, שם, עמ' רפט, לוח קמד. בכ"י ירושלמי 1336 בא פתח תחת הקו"ף, ובשניים האחרונים – צירה. רק בכ"י ק ר-פר, בגידה, מוצאים את הניקוד המופיע במהדורת אלבק של גיטין א א, כלומר עם רי"ש וקו"ף המנוקדות בסגול. כזכור, בגיטין מופיע התיבה 'רקם' בכ"י ק בשווא ובקמץ ('רקם'), ובכ"י פר בשווא ופתח ('רקם'). הניקוד האחרון, 'רקם', נמצא גם בתרגום אונקלוס (לדוגמה, בהוצאת ספרבר לבר' טז, יד); ואילו בסורית, הרי"ש מנוקדת בשווא והקו"ף ברבצה, המקביל לצירה בעברית (ראה בתזאורוס של פיין-סמית, בערכו). ואולי עוד עדות לקו"ף צרורה מהכתב 'רקם' בתפסיר לתורה של סעדיה (הוצאת נ"י דרנבורג, פריס תרנ"ג), בר' טו, ז; א; במדבר לב, ה; לד, ד; דברים א, ב, יט; ב, יד; ט, כג (שם, עמ' 24, 29, 244, 248, 252, 253, 255, 268). אבל השווה אל-יָקִים בקוראן, סורה 18, 9. לגבי 'החגר' בגיטין א א, החי"ת והגימ"ל מנוקדות בסגול בכ"י ק ('חגר'); בכ"י פר החי"ת מנוקדת בצירה, והגימ"ל – בסגול ('חגר'); ובכ"י 1388 ובקטע מהגניזה האמור, שתי האותיות האלה מנוקדות בצירה ('חגר'). בר-אילן קורא (שם) בקטע הגניזה מאוסף אנטונין גימ"ל בפתח; יש לקרוא, ככל הנראה, צירה, אך בוודאי לא פתח. לעומת זאת, בכ"י דיינארד מופיע החי"ת בחטף-פתח והגימ"ל בפתח ('חגר').

8 ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ד 82 (הוצאת גיזה, א, ברלין 1887, עמ' 240. והשווה שם, עמ' 161), עם שינויי הנוסחה שהביא גיזה (שם, עמ' 257), כולל אוסביוס, אונומסטיקון, הוצאת קלוסטרמן, עמ' 36. ראה גם: C. Möller & G. Schmitt, *Siedlungen Palästinas nach Flavius Josephus*, Wiesbaden 1976, pp. 155-156; עם זאת, התעתיק יכול לשקף אל"ף פרוססטי לפני רי"ש המנוקדת בשווא. השווה: J. Starcky, 'Pétra', *Dictionnaire de la Bible, Supplément*, VII, Paris 1966, col. 897 et la Nabatène.

9 ראה ב' מזר (מיוזר), 'הרקם והחגר', תרביץ, כ (תש"י), עמ' 317-319; מ' אבי-יונה, אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, מהדורה שנייה, ירושלים 1974, מפה 135, עמ' 88; ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר נשים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 273 (עם ההסתייגות 'כנראה', והשווה ההפניה למיזלר (מזר), שם, בעמ' 395); בר-אילן (לעיל, הערה 7), עמ' 107 הערה 28.

לנו ש'החגר' (עם ה"א) הוא סדרה של מצודות או קו גבול מבוצר (מזר), או אזור של מצודות (בר־אילן)? יתרה מזאת, התופעה של ה"א הידיעה לפני שם עיר אינה כל כך חריגה; היא מתועדת במסמכים מתקופת בר כוכבא, ויש דומה לה בארמית גלילית.¹⁰ אבל לגבי עמדת מזר חשוב להדגיש, שיש כיום הסכמה כללית נגד דעתו של אלט, שמזר ואבי־יונה הסתמכו עליה, כי limes Palaestinae הוקם כבר בתקופת הקיסרים הפלוויים. היום נוטים לתארך את בניית ה'לימס' לתקופת דיוקלטיאנוס, כמעט מאתיים שנה לאחר ימיו של רבן גמליאל, ויש אף המרחיקים לכת וכופרים בכך, שאי פעם בתקופת השלטון הרומי היתה בכלל מערכת של ביצורים לאורך גבולה הדרומי של ארץ־ישראל.¹¹ אם כך, אין 'החגר' בדברי רבן גמליאל יכולה להיות קו הביצורים, ה'לימס', כלומר קו הגבול הדרומי של ארץ־ישראל. נכון, אין בכך כדי לסתור את עמדתו של בר־אילן, שלא קישר את 'החגר' עם ה'לימס'. אבל הבעיה הלשונית בעינה עומדת: האם יש בלשון חכמים עדות להבנת 'חגר' כמצודה? האם יש אף ורע לתופעה, שבה צירוף ה"א מוסיף משמעות של 'אזור של [...] רבים'? לפי מיטב ידיעתי, התשובה שלילית. סיכומו של דבר, יש להמשיך בניסיונות לאתר יישוב מוגדר שנשא את השם 'החגר'.

רוב החוקרים שעסקו בשאלה התייחסו ל'חגרא', ולא ל'חגר'; אבל נניח ששתי המלים אכן מכוונות לאותו מקום. מספר חוקרים חיפשו שם בעל אותם עיצורים בקרב הטופונימים הערביים, אבל רק אַבִּל ובן־צבי, למיטב ידיעתי, הציעו זיהוי עם העיר הידועה חגרא־אל־חִיג'־מדאין צאליח בצפון החיג'או. עיר זו פרחת תחת השלטון הנבטי, במיוחד במאה הראשונה לספירה – כלומר קרוב לימיו של רבן גמליאל.¹² כאמור לעיל, חגרא מוזכרת בתרגום; גם רש"י וגם

10 בניגוד למזר, בר־אילן מודע לכך שיש דוגמאות רבות של טופונימים עם ה"א הידיעה במקרא, אבל הוא טוען שתופעה זו אינה קיימת בעברית בתר־מקראית – ראה שם, עמ' 107. העדויות מתקופת בר כוכבא מפריכות טיעון זה; ראה מאמרי, ה"א הידיעה לפני שם עיר בעברית בתר־מקראית, לשוננו, נו (תשנ"ד), עמ' 289–297. התופעה בארמית גלילית היא השימוש בכינוי הרומי 'דהה' לפני טופונימים, אבל מבחינה סמנטית אין הבדל גדול בין כינוי רומי לבין יידוע. ראה ההפניות אצל מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 150, הערה לשורות 7–8 בפרשה עה. סוקולוף מגדיר את התופעה כ'רגיל מאוד'.

11 אבי־יונה עצמו חזר בו מאימוץ דעתו של אלט, ראה מאמרו: 'לשאלת זמנו של הלימס הארץ־ישראלי', ארץ־ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 135–137. לגבי ההסכמה הכללית הרווחת כיום, ראה: י' צפריר, 'הפרובינציות בארץ־ישראל – שמות, גבולות ותחומי מינהל', בתוך: צ' ברס, ש' ספראי ומ' שטרן (עורכים), ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש הערבי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 365–367 והספרות המצוינת שם; י' דן, 'המינהל הביזנטי', שם, עמ' 411–412. ראה גם: I. Shatzman, 'The Beginnings of the Roman Defensive System in Judaea', *AJAH*, 8 (1983), pp. 130–160; idem, *The Armies of the Hasmoneans and Herod*, Tübingen 1991, p. 239. B. Isaac, 'The Meaning of the Term Limes and Limitanei', *JRS*, 78 (1988), with n. 72 pp. 126–131; idem, *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford 1990, pp. 161, 408–409; P. Mayerson, 'The Saracens and the Limes', *BASOR*, 262 (1986), pp. 35–45; idem, 'The Meaning of the Word Limes in the Papyri', *ZPE*, 77 (1989), pp. 287–291. והשווה לעניין limes Arabicus את דברי בורסוק:

G. Bowersock, *Roman Arabia*, Cambridge-London 1983, pp. 103–105

12 לדעות שונות בעניין הזהיו של החגר/חגרא, ראה הספרות הרשומה אצל: G. Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, p. 245. הוא מציין מספר חוקרים שויהו את חגרא עם הטופונים הערבי אל־חג'ר, אבל רובם אינם מזוהים את חגרא התלמודית עם אל־חג'ר/מדאין צאליח. לדוגמה: הרטמן (R. Hartman, 'Die Namen von Petra', *ZAW*, 30 [1910], p. 145) מזכיר את אל־חג'ר/מדאין צאליח, אבל מסביר

התוספות מזכירים עובדה זאת בעוסקם בשם 'החגר' במשנתנו. רש"י מעיר, שהמלים 'בין קדש ובין ברד' בבראשית טז, יד מתורגמות כ'בין רקם ובין חגרא'; ואילו התוספות, ב ע"א, דיבור המתחיל 'ואשקלון כדרום', מעירים שהמלים 'בין קדש ובין שור' בבראשית כ, א מתורגמות כ'בין רקם ובין חגרא'. בשני המקרים הכוונה לתרגום אונקלוס, והתרגומים האחרים אינם אחידים. נזכר כבר ש'רקם' הוא תרגום קבוע ל'קדש' בכל התרגומים הארמיים היהודיים וגם בפשיטתא. כמו כן, כל התרגומים הארמיים היהודיים, וגם הפשיטתא לתורה, מתרגמים 'ברד' ו'שור' באותו שם; אבל בפשיטתא 'ברד/שור' הם 'גדר', ובתרגומים הארצישראלים הם 'תלוצה'; ורק באונקלוס ובתרגום הנביאים מתורגם 'ברד /שור' באופן עקיב כ'חגרא'. תרגום יונתן לתורה נמצא בתווך, ולפעמים הוא מסכים עם ניאופיטי ותרגום ירושלמי, ולפעמים עם אונקלוס.¹³ מכל אלה לא ברורה זהותה של חגרא, אבל מהתייחסותו של סעדיה גאון לתרגום יונתן ולתרגום אונקלוס לבראשית טז, ז עולה, שסעדיה הבין ש'חגרא' הוא מקום בחיג'אז. בתפסיר שלו לתורה מופיע 'דרך שור' כ'סריק חג'ר אלח'ג'אז'. בתקופת האסלאם עדיין היתה העיר מדאין צאליח ידועה בפי גיאוגרפים הערביים בשם 'אל-חיג'ר'. לדוגמה, היא נזכרת אצל הגיאוגרף אל-איסתחרי, בן זמנו של סעדיה.¹⁴ נראה אם כן שסעדיה זיהה את 'חגרא' של התרגום עם אל-חיג'ר/מדאין צאליח, ובכך הקדים את אַבְל באלף שנה.¹⁵

את חגרא (בשם רקם דחגרא) כאל-חיג'ר, היא פטרה, ואין הוא מתייחס לצורה שבמשנה גיטין, 'החגר'. קליין (S.) Klein, 'Das Tannaitische Grenzverzeichnis Palästinas', *HUCA*, 5 [1928], pp. 206-208 אינו מזכיר מדאין צאליח כלל, ומוזהה את חגרא עם אל-חוג'ר שבטרכון. הראשון מקרב החוקרים המודרניים, ככל שמצאתי, שזיהה את חגרא עם אל-חיג'ר/מדאין צאליח היה אַבְל, וראה, F.-M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, Paris 1938, p. 436. גם אַבְל מזהה זאת בהקשר של דיון בשם 'רקם דחגרא', ואינו מזכיר את 'החגר'. עם זאת, הוא מתייחס בעקיפין למשנתנו בכך, שהוא מעיר לתוספות (אצלו בטעות 'התוספתא') בבבלי גיטין ב ע"א (הוא אינו מפרש, אבל מן התוכן ברור שהתכוון לדיבור המתחיל 'ואשקלון כדרום'). למעשה רק' בן צבי (לקדמות יישובם של שבטי ישראל בעבר, ארץ-ישראל, ו [תשכ"א], עמ' 134) מזהה במפורש את 'החגר' של ריש גיטין עם אל-חיג'ר בחיג'אז. משום מה, אין הוא מופיע בביליגורפיה של ריג, שם. בן צבי אינו מפרש את הסיבות לזיהוי, אבל מביע תקווה לשוב ולדון בנושא. על המקום חגרא/אל-חיג'ר/מדאין צאליח ותולדותיו ראה: A. Negev, 'The Nabateans and the Provincia Arabia', *ANRW*, II, 18 (Berlin & New York 1977), pp. 571-584; F.S. Vidal, 'Al-Hidjr', *Encyclopedia of Islam* (New Edition), III, Leiden 1971, pp. 365b-366a. על הדרכים שעברו בעיר, ראה: I. Browning, *Petra*, London 1977, Map 2, p. 14.

13 בבר' טז, יד, כה, יח, ושם' טז, כב, מתרגם יונתן 'ברד/שור' במלה 'תלוצה'. ראה מהדורת רידר, עמ' 22, 36, 108. ואילו בבר' טז, ז; כ, א (מהדורת רידר, עמ' 21, עמ' 27), מתרגם יונתן 'חגרא'. בכל הפסוקים האלה מופיע השם 'תלוצה' בניאופיטי וגם בירושלמי, ראה מהדורת קליין, עמ' 52, 136 לבר' טז, ז; עמ' 142 לבר' כה, יח; ועמ' 80, 172 לשם' טז, כב. הפשיטתא בשם'א טז, ז; כו, ח אינו מתרגם 'שור' בתיבת 'גדר' כמו שעשה בתורה, אבל תרגום יונתן לנביאים מתרגם 'חגרא' כמו שעשה אונקלוס בתורה.

14 ראה התפסיר לתורה של סעדיה, הוצאת דרנבורג (לעיל, הערה 7), עמ' 24. על אל-חיג'ר אצל הגיאוגרפים הערביים, ראה את החומר שהביא מוסיל: A. Musil, *The Northern Hegaz*, New York 1926, pp. 300-301. על דברי אל-איסתחרי, ראה: Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri, *Viae Regnorum*, ed. M.J. De Goeje (Second Edition), Leiden 1927, p. 19.

15 אמנם בבר' כ, א וכה, יח מופיע 'שור' (בתפסיר של סעדיה, הוצאת דרנבורג, עמ' 29, 38) כ'צ'פאר'. במקרים אלה כנראה שהיו סימנים בטקסט המקראי שתיבת 'שור' זו אינה יכולה לציין את חג'ר שבחיג'אז. בהמשך לפסוק א בפרק כ, נזכרים גרר ואבימלך מלכה, ולפי בר' כא, לב וכו', א יש לקדם את אבימלך בארץ פלישתים, ואילו

זיהוי זה של חגרא מתאים לאזכור נוסף של המקום מחוץ לתרגום. בבראשית רבה עט (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 946) יש סיפור על ר' חייה רבה ור' שמעון בן חלפתא (כ"י וטיקאן 30 מוסיף גם את ר' שמעון בירבי) ששכחו מלים מן התרגום, והלכו למקום מסוים כדי ללמוד אותן משם. יש שינויי גרסה, אבל נראה שהצדק עם אלבק, הקובע שהגרסה הנכונה של שם המקום היא 'חגרא דערביא' (והשווה הגרסה בכ"י וטיקאן 60, דף 295 ע"א, 'הגרה דערביה'). בחגרא-אל-חיג'ר הילכו כמה שפות, כולל הארמית הנבטית ודיאלקטים שונים של הערבית, כך שהיה מקום מצוין למחקר בפילולוגיה שמית השוואתית. חגרא/מדאין צאליח גם מתאים כזיהוי ל'הגרה', עם ה"א, במדבר רבה יג, ב.¹⁶ במדרש אנונימי על שיר השירים ד, טז ועל ישעיהו מג, ו, נאמר: 'רוח דרום אומרת אני מביא [כך!] גלות תימן וגלות הגרה וכל הדרום'. לצערנו אין סימנים לזמנו של המדרש. לעומת זאת, לא ברור מיקומה של 'חגרא' המוזכרת בבבלי במאות קטז ע"א כמקום מוצאו של אחד, ענן בר חייא.¹⁷ נוסף על החכמים שנזכרו בבראשית רבה, ידוע לנו על עוד יהודים ששהו בחגרא/מדאין צאליח, והפעם מזמן קרוב יותר לזמנו של רבן גמליאל ולפניו. זאת על סמך שתי כתובות שהתגלו במדאין צאליח, ואחת מהן, שהיא כתובת קבר, נושאת תאריך המקביל לשנת 42 לספירה.¹⁸ יצוין שיהודים המשיכו לגור בחגרא/מדאין צאליח בתקופה

בבר' כה, יח 'שור' מוגדרת בביטוי 'אשר על פני מצרים'. בשמ' טו, כב סעדיה פשוט מעתיק את הטופונים 'שור' בלי להביא תחליף, ראה שם, עמ' 103.

16 בן צבי (לעיל, הערה 12) מצטט את המדרש עם 'חגרא' בחי"ת; אולם, לא מצאתי עדות לגרסה זו. בטקסטים אחרים אכן יש חילופי ה"א/חי"ת; לדוגמה, במשנה גיטין, קטע הגניזה מאוסף אנטונין גרס 'ההגר', "ואולי כך גם בכ"י פ 1388 ובכ"י ק. ראה בן-טולילה (לעיל, הערה 7), עמ' 56 עם הערה 260, עמ' 108 עם הערה 543. והשווה גם 'הגרה' בבראשית רבה הנ"ל בכ"י וטיקאן 60.

17 ראה הדיון אצל אופנהיימר: A. Oppenheimer et al., *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Tübingen 1983, p. 138 n. 21

18 על שתי הכתובות, ראה: J.-B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, II, Rome 1952, # 1421, 1422, pp. 344, 345. הכתובת השנייה נושאת את התאריך של 'שנת שלוש למלך מלכו'. עורכי הכתובת 219 בקובץ CIS, II, 1 וזהו את המלך עם מליכו השני, שמלך בשנים 40 – 71/70 לספירה. לפי זה התאריך מקביל לשנת 42 לספירה, ולא מצאתי מאן דפליג על כך (מליכו הראשון מלך בשנים 62–30 לפנה"ס). ראה רשימת המלכים הנבטיים אצל ונינג: R. Wenning, *Die Nabatäer - Denkmäler und Geschichte*, Göttingen 1987, p. 13. אך צצות כמה בעיות לגבי שתי הכתובות. זיהוי בעל הכתובת הראשונה, המופיעה על בסיס של שעון-שמש, כיהודי, הסתמך על היות השם 'מנשא' שם עברי. אבל א' גנג A. Negev, *Personal Names in the Nabatean Realm*, Jerusalem 1991, p. 40, # 662 ([Qedem, 32]) מעלה את האפשרות שהשם 'מנשא' הוא שם ערבי ולא עברי. אילו יכולנו לקבל את הקריאה המובאת אצל פריי, יכולנו לטעון שהכתובת יהודית, בשל סיומה במלה העברית 'שלום'; אולם ברור שיש כאן טעות, והקריאה הנכונה היא 'שלם', בלי וי". זאת הצורה הארמית של המלה, המרבה להופיע בכתובות נבטיות. ראה הפרסום הראשון: A. Jaussen & P. Savignac, *CRAI*, 1907, pp. 315-316, עם תמונה ברורה; הנ"ל, M. Lidzbarski, *Ephem-* 303; עם צילום בעמ' 303 *Mission Archéologique en Arabie*, I, Paris 1909, p. 172, p. 88 *eris für Semitische Epigraphik*, III (1909/15), p. 88. שבעת הדיווח של ו'אוסין וסביניאק ביישיבה של האקדמיה לכתובות וספרות יפה בפריס בשנת 1907, ביטא מרסל דיילפוי (M. Dieulafoy) את המלה 'שלם' כ'chalôm' לסיכום, וזהו האתנית של האיש המוזכר בכתובת נשאת שאלה פתוחה. בכתובת השנייה, הבעל ואשתו נושאים שמות ערביים-נבטיים, וזהו היהודי של הבעל מתבסס על הכינוי 'יהודי' שבראש השורה השנייה של הכתובת. ברם בפרסום ב-CIS, עמ' 257, קוראים 'תימניא'. העורכים מודים שם שאין סימן לתי", אבל עדיין אין כאן 'יהודי'; אבל ו'אוסין וסביניאק, שם, עמ' 148–151, מתקנים ל'יהודי', והם אפילו קובעים (עמ' 150), שקריאה זו היא ברורה מאוד, כך שאפשר לקבל כתובת זו כעדות להמצאותם של יהודים בחגרא

העתיקה המאוחרת עד ראשית האסלאם, כפי שמעידות עדויות אפיגרפיות וספרותיות.¹⁹ לאור כל אלה נראה לי סביר ביותר, ש'התגר' בדברי רבן גמליאל היא אכן תגרא שבצפון החיג'אז, על אם הדרך מפטרה למדינה ומכה. ואולי השפיע היידוע בצורה הארמית 'תגרא' (ואולי גם בזו הערבית?) על השימוש בה"א הידיעה בעברית?

ועתה נדון ב'רקם/הרקם'. לפי ההנחה שרבי יהודה מדבר בהמשך על אותה רקם שהזכירה רבן גמליאל, יש לחפש אותה בגבול המזרחי של ארץ-ישראל. אולם אף אם נצמצם את החיפוש לכיוון מזרח, נמצא לפחות שני מקומות בשם זה. שניהם מופיעים בברייתא דתחומי ארץ-ישראל. אחד הוא, לפי הנוסח של כתובת רחוב, 'רקם טרכון', המופיע אחרי קנת ולפני 'זימרה דמתחם לבוצרה'. יש לשים לב שלא מופיעה כאן הצורה 'רקם דתגרא' המופיעה בגרסאות אחרות של הברייתא. לא ברור אם הצורה 'דתגרא' שומרת על צורה עתיקה; אפשר שהגרסה 'רקם דתגרא' משקפת אשגרת לשון על בסיס תרגום אונקלוס לאותם שני פסוקים בבראשית, או אפילו על בסיס המשנה בגיטין, ולפי הדפוס של 'רקם דגיא' בהמשך הברייתא. כלומר, בשלב ראשון השתרבבה לתוך הברייתא הלשון 'רקם ותגרא' (אכן הרשב"א, וכנראה גם התוספות והר"ן, מעידים על גרסה כזו בברייתא דתחומי ארץ-ישראל שבספרי); אחר כך, בעקבות 'רקם דגיא', הפכה הגרסה 'רקם ותגרא' ל'רקם דתגרא'. בין שהתוספת 'דתגרא' מקורית ובין שלא, ברור מיקומה של 'רקם' זו, לפחות באופן כללי. מקומה באזור הטרכון, אי-שם בגבולה הצפונית-המזרחי של ארץ-ישראל.²⁰ בהמשך הברייתא מופיעה רקם שנייה, היא 'רקם דגיא'. התוספת 'דגיא' מקיימת כאן בנוסח של כתובת רחוב. דעה רווחת היא, מאז מאמרו של טוך משנת 1847, ש'רקם דגיא' היא העיר המפורסמת פטרה. למעשה כבר יוספוס מזהה את 'רקם', אמנם בלי 'דגיא',

באמצע המאה הראשונה לסה"נ. יש עוד שתי כתובות שאולי מצביעות על המצאות יהודי או יהודים באזור תגרא. באותו כרך של CIS מובאות כתובות ממבדך אל-ג'אק, כ-15 ק"מ צפונית לתגרא. בכתובת אחת, שמספרה 319 (עמ' 293), מצוי, ביוונית, השם אביסקיוס בן בנימין; העורכים מניחים שהיה יהודי. ואילו בכתובת שמספרה 320 (עמ' 294), נזכר 'נתנו די מן אורשלים'. העורכים מניחים כאן שהשם זהה לנתניה, שנושאו היה קשור לאביסקיוס, ושגם הוא היה יהודי – למרות שירושלים אינה מופיעה בכתובת עברי. אולם 'אוסין וסביניאק, שם, מספר 183 (עמ' 245–246), מבטלים את הקריאות 'נתנו' ו'אורשלים', אבל אין הם מתייחסים לכתובת היוונית.

19 ראה החומר בספר: F. Altheim & R. Stiehl, *Die Araber in der alten Welt*, V, 1, Berlin 1968, pp. 305–310, 500–501.

20 'רקם טרכון' מופיעה בשורה 17 של כתובת רחוב. ראה: י' זוסמן, 'ברייתא ד"תחומי ארץ ישראל"', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 235–236 והערה 151. השווה: י' פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, ב, 'ירושלים תשמ"ו', עמ' 41, 47. ראה בשניהם את ההצעות לזיהוי המקום. הם מסכימים ש'רקם טרכון' היתה נקודת הגבול הצפונית-המזרחית, וזוסמן קובע ש'רקם' זו התכוון ר' יהודה במשנתנו בגיטין א, א. לגרסה 'רקם ותגרא' בברייתא דתחומי ארץ-ישראל שבספרי, עיין בחידושי גיטין של הרשב"א למשנתנו. וכבר הצביע על כך קליין (לעיל, הערה 12), עמ' 207. קליין מציע שגרסה זו היא המקורית והנכונה, ושגם כאן, בברייתא דתחומי ארץ-ישראל, וגם במשנה גיטין, מדובר בשני מקומות בטרכון. לגרסה כזו בספרי, ראה התוספות, גיטין ב ע"א, דיבור המתחיל 'ואשקלון כדרום': 'דבספרי בפרשת ויהי עקב חשיב רקם וחגר בהדי כרכים שכבשו עולי בבל'. ראה גם בספר חידושי הר"ן על מסכת גיטין, 'ירושלים תשס"ו', עמ' ג: 'דמצינו בספרי בתחומי א"י שהחזיקו עולי בבל פרשת אשקלון וחומת עכו ורקם ותגרא'. אבל בהמשך שם, 'רקם דתגרא' נמי אינו רקם השני במשנתנו. והשווה הדיון והספרות הנרשמת אצל ריג (לעיל, הערה 12), עמ' 594–595. הצירוף 'רקם דתגרא' מופיע רק בגרסאות של ברייתא דתחומי ארץ-ישראל.

עם פטרה (לעיל, הערה 8), ולי נראה שאין עוד מקום לפקפק בויהוי זה.²¹ הצירוף 'רקם דג'אה' מופיע כידוע כתרגום ל'קדש ברנע' גם בתרגומים הארמיים היהודיים וגם, בצורה 'רקם דג'אה', בפשיטתא, אך אין הדבר אומר מאומה לגבי זיהוי של המקום. לעומת זאת, הופעת הטופונים כשם של מקום אקטואלי בספרות הסורית היא בעלת משמעות: ב'חיי [הנזיר] בר-צומא', חיבור שנוהגים לתארכו בין השנים 550–650, מתואר ביקור הנזיר בארץ-ישראל ובסביבתה בשנת 420 בקירוב. לאחר ביקור בהר סיני, נוסע בר-צומא ב'דרך מדברית', מגיע ל'רקם דג'אה ומשם לרבת מואב. מיקומה של פטרה מתאים יפה למיקומה של 'רקם דג'אה' בתיאור זה.²² אמנם עדיין אין הצירוף 'רקם דג'אה' מתועד תיעוד אפיגרפי, אבל כל אחד משני הרכיבים מופיע בכתובות נבטיות. השם 'ג'אה' מוכר כשם של יישוב השוכן כ-4 ק"מ מפטרה, הידוע כיום גם כ'אל-ג'י'.²³ לכאורה, מכאן ההוכחה ש'רקם דג'אה' היא פטרה; אולם הועלו במחקר גם טיעונים נגד זיהוי זה. 'פרס טען שלא ייתכן שהכוונה לפטרה, כי לא ישבו שם יהודים; אבל היום, הודות לארכיון של בביתא שנתגלה בנחל חבר, אנו יודעים שיהודים לפחות שבו במקום. מן הארכיון עולה, שיהודים תושבי מחוזא, באזור צוער, נהגו להיעזר בשירותים משפטיים של העיר פטרה, בין ה'בולי' של העיר ובין ישיבת בית משפטו של הנציב הרומי בעיר. דבר זה היה כרוך בהופעה אישית ובשהייה מסוימת בעיר. אמנם עדות זו מתייחסת לתקופה המאוחרת לימנו של רבן גמליאל בדור אחד לפחות, אבל אפשר להוסיף, שאם היו יהודים בתגרא באמצע המאה הראשונה, סביר שהיו יהודים

21 ככל שידיעתי מגעת, היה טוך הראשון שהציע לזהות את 'רקם דג'אה' עם פטרה – ראה: F. Tuch, 'Bemerkungen zu Genesis c. 14', *ZDMG*, 1 (1847), p. 179. משום מה התעלם ריג, שם, מטוך, וגם מכן צבי (לעיל, הערה 12, עמ' 134), המסכים לזיהוי של רקם עם פטרה. ראה הספרות הרשומה אצל ריג, שם, עמ' 592–594. ההסתייגות של זוסמן, שם, עמ' 239: 'כנראה', נראית לי כוהירות-יתר. גם בר-אילן מסכים ש'רקם' בדברי ר' יהודה היא פטרה, וראה בהמשך.

22 החיבור 'חיי בר-צומא' עדיין לא פורסם, ומשום כך אי-אפשר לקבוע בפסקנות ש'רקם דג'אה' שם היא פטרה. מקור הספק הוא תיאור של ביקור נוסף של הנזיר בהר סיני, בין שהותו ברקם לבין הגיעו לרבת מואב. ראה את סיכום החיבור במאמר: F. Nau, 'Résumé de Monographies Syriaques. Histoire de Barsauma de Nisibe', *Revue de l'Orient Chretien*, (Deuxieme Serie), 8 (1913), pp. 382ff. אחרים זיהו נו' במפורש את 'רקם דג'אה' עם פטרה – ראה: idem, 'Sur la Synagogue de Rabbat Moab (224)', *Revue de l'Orient Chretien*, 8 (1913), pp. 382ff. idem, 'D'Après La Vie de Barsauma Le Syrien', *Journal Asiatique*, 110 (1927), p. 190. החיבור 'חיי בר-צומא', ראה: E. Honigman, *Le couvent de Barsauma et le patriarcat jacobite d'Antioche de Syrie*, Louvain 1954, p. 15. השם 'רקם', בלי 'דג'אה', מופיע בחיבור סורי נוסף: מכתב המיוחס לקירילוס מירושלים, המתאר את רעידת האדמה של שנת 363 לסה"נ. בין הערים שנפגעו נזכרת רקם. עורך החיבור, המתארך אותו לראשית המאה החמישית, מזהה את רקם עם פטרה, למרות העדר סימנים בגוף הטקסט למיקומה של העיר. הטקסט הסורי, התרגום האנגלי, היהוי כפטרה והתיארוך של החיבור מופיעים במאמר: S.P. Brock, 'A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple', *BSOAS*, 40 (1977), pp. 271, 276, 280–283. לחיזוק הזיהוי, על סמך עדויות ארכיאלוגיות לרעידת אדמה בפטרה במאה הרביעית, והשתקפות השם 'רקם' בתעודות סיניות עתיקות, ראה: P.C. Hammond, 'New Evidence for the 4th Century A.D. Destruction of Petra', *BASOR*, 238 (1980), pp. 65–67.

23 ראה רשימת הספרות אצל: G.I. Davies, 'The Location of Mount Sinai', *VT*, 22 (1972), p. 161. לעניין 'ג'אה' חשוב במיוחד מאמרם של סביניאק וסטרכי: R. Savignac & J. Starcky, 'Une Inscription Nabatéenne Provenant Du Djôf', *RB*, 64 (1957), pp. 205–206.

כבר אז גם בפטרה, היושבת על הדרך שהובילה מעבר הירדן עד חגרא.²⁴ טיעון אחר נגדי מעלה ז' ספראי, המקשה וטוען, שלא ייתכן שיוהו מקום מפורסם כפטרה על סמך מקום הרבה פחות מפורסם, כגון גיא. ובאמת, כשאוסביוס מזכיר את גיא, הוא מזהה אותה באמצעות קרבתה לפטרה. לכן מציע ספראי שיש לפרש 'רקם' לא כשם עיר, אלא כמלה שמשמעותה 'קו גבול מבוצר', כמו שהציע מזר ל'התגר'.²⁵

אולם ראינו לעיל שיש לדחות את התזה של מזר לגבי 'התגר', ולא כל שכן שיש לדחותה לגבי 'רקם'. ולעצם העניין, נראה ש'גיא' איננו רק שם של יישוב, אלא גם שם של נחל. היישוב אל-ג' ידוע גם בשם 'ואדי מוסא', ו'ואדי מוסא' הוא גם שמו של הנחל שבו נמצאת פטרה, כך שאל-ג'/גיא יכול לסמן לא רק היישוב ואדי מוסא, אלא גם את הנחל, ואדי מוסא, שזרם בעיר. ובאמת, השם 'נחל גיא' מופיע בתרגום הסורי-הקסאפלרי (ל'עיי העברים' שבמדבר כא, יא), ויש סימנים לטופונים זה גם במסורת היוונית של תרגום השבעים. אם הרכיב השני בשם 'רקם' דגיא' מתייחס לנחל, אין מקום לטיעון של ספראי. הרי מקובל לזהות עיר באמצעות נהר הזורם בסביבתה, והדברים ידועים.²⁶ גם בר-אילן טוען שאין לפרש את 'הרקם' כשם עיר, אלא כשם אזור. לדעתו, הכוונה לאזור שממזרח לארץ-ישראל, אלא שלא פירט איזה שטחים בדיוק באים בחשבון.²⁷ אבל נשוב ונאמר, כי הופעת ה"א לפני שם עיר איננה כה בעייתית, ואפילו היתה בעייתית, הסברו של בר-אילן למשמעות הה"א, שהיא הופכת שם עיר לשם אזור, חסר ביסוס. לסיכום, 'רקם/הרקם' בדברי רבן גמליאל אמור להיות יישוב באזור הטרכון או העיר פטרה, כלומר, 'רקם טרכון' או 'רקם דגיא'.

האם נוכל להיעזר בזיהויה של 'התגר' עם 'חגרא' הידועה, כדי להכריע בשאלה, האם התכוון

24 להסתייגות מן היהוי של רקם עם פטרה, ראה: י' פרס, 'רקם', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 336; הנ"ל, 'גיא', ארץ-ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, א, ירושלים תשי"א, עמ' 155–156. פרס גם טוען שם שהשם 'אל-ג' הוא מזמן הטורקים, ו'גיא' אצל אוסביוס פירושו 'גיא'. אבל עיין להלן לעדות לשם 'נחל דגיא'. על יהודי מחוזא ופטרה, ראה תעודות מספר 12, 13, 14, 23, 25, 27 בספר N. Lewis (ed.), *The Documents from the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989. P.C. Hammond, 'The Ascent of Luhith', in: A. Hadidi (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, I, Amman 1982, p. 178.

25 ראה ז' ספראי, 'שאלת תחומי ארץ-ישראל החייבים במצוות התלויות בארץ', בתוך: ש' ישראל, נ' לאם ו' רפאל (עורכים), ספר יובל לכבוד [...] י"ד סולובייצ'יק, ירושלים וניו-יורק 1984, עמ' תשאי הערה 61, עמ' תתשיג. לזיהויה של 'גיא' בידי אוסביוס, על-פי קרבתה לפטרה, ראה אוסביוס (לעיל, הערה 8), עמ' 62.

26 לעדות על נחל גיא, ראה סבניאק וסטרקי (לעיל, הערה 23). ראה את התרגום הסורי-הקסאפלרי אצל: A. Vööbus, *The Pentateuch in the Version of the Syra-Hexapla*, Louvain 1975 (CSCO, 369), folio 132a. לדעה ש'גיא' הוא שם של נחל הגיע גם פרס, 'רקם' (לעיל, הערה 24); והנ"ל, ארץ-ישראל (לעיל, הערה 24). אלא שהוא ויהא את גיא עם ואדי ג'עאן שבנגב, ודחה את זיהויה של 'רקם דגיא' עם פטרה. על מיקומה של פטרה בתוך הנחל הידוע כיום כוואדי מוסא, ראה המפה אצל נגב (לעיל, הערה 12), עמ' 589, ציור 10. וראה שם, עמ' 591, הצעת נגב כתירון חלופי לקושיה של ספראי: שתושבי פטרה חיו למעשה באל-ג'; אבל אין לכך הוכחה, ודי בהסבר המוצע לעיל. מפות נוספות המציגות את מיקום ואדי מוסא בפטרה העתיקה, ראה: סטרקי (לעיל, הערה 8), מפה 699, טורים 945–946; מפה 700, טורים 949–950; בראונינג (לעיל, הערה 12), מפה 3, עמ' 120–121; מפה 4, עמ' 137.

27 עיין בר-אילן (לעיל, הערה 7) עמ' 107, הערה 28.

רבן גמליאל לרקם הצפונית או לרקם הדרומית (היא פטרה)? זוסמן דוגל באפשרות הראשונה; הוא סבור שר' יהודה, בהמשך משנה גיטין א, א, מתכוון לרקם הצפונית, וככל הנראה הוא גוזר גזירה שווה מר' יהודה לרבן גמליאל – וכך האחרון מתווה קו גבול מזרחי מן הצפון עד הדרום.²⁸ אולם לא ברור לי למה המשיך רבן גמליאל את הקו כל כך דרומה עד חגרא, ולכן הייתי מעלה את האפשרות שהוא מתכוון לרקם הדרומית, היא פטרה. אפילו צודק זוסמן לגבי כוונת ר' יהודה, אין ודאות שרבן גמליאל מתייחס לאותו מקום. אין אני רואה כל סיבה מדוע אין רבן גמליאל מתכוון לרקם דגיא, בעוד שר' יהודה מתכוון לרקם טרכון. גם בראילן סבור שאין שני החכמים מדברים על אותו מקום, אלא שלדידו ר' יהודה מתייחס לפטרה ורבן גמליאל – לשטחים נרחבים מזרחית לארץ-ישראל. הבחנה זו מסתמכת על הופעת הה"א לפני 'רקם' בדברי האחרון, אולם ראינו (לעיל, הערה 8) שדווקא 'רקם' שהיא פטרה מועתק אצל יוספוס בצורה המעידה על ה"א בהתחלה. אם כן, ההבחנה בין שני ה'רקם' אינה צריכה להיות הבחנה בין עיר לבין אזור, ובמיוחד שידוע לנו מבריייתא דתחומי ארץ-ישראל על שתי ערים בעלות שם זה.

ההנחה שרבן גמליאל ור' יהודה מדברים בשני מקומות שונים עולה אולי גם מהניקוד השונה של שני השמות בכ"י פרמה 138. כזכור (לעיל, הערה 7), 'רקם' מנוקדת בדברי רבן גמליאל בקו"ף צרויה, ובדברי ר' יהודה בקו"ף קמוצה.²⁹ אם נניח שרבן גמליאל מתכוון לפטרה, נמצא היגיון אחר בהצמדת רקם וחגרא: שתיהן ערי שיירות (על-פי מטבע הלשון שטבע רוסטובצב), שתיהן יישובים נבטיים, ושתיהן שגשגו בימי רבן גמליאל (או סמוך לזמנו). קצת סיוע לאפשרות השנייה, שרבן גמליאל מתייחס לפטרה וחגרא, אני מוצא בהנחה, שסביר יותר לחשוב שהוא יזכיר מקומות ידועים ומפורסמים, וברור ש'רקם דגיא' מפורסמת יותר מ'רקם' הצפונית, וכמו כן שחגרא – היא מדאין צאלית – מפורסמת מכל 'חגרא' אחרת, והעובדה שאין עדיין הסכמה על מיקומה של רקם הצפונית או על זיהויה של חגרא אחרת אומרת דרשני. אבל תהיה אשר תהיה התשובה לשאלה זו, המסקנה של דיונונו ברורה. אין כל סיבה לדחות את שלושת הזיהויים המקובלים: רקם היא רקם הצפונית בטרכון או פטרה, והחגרא היא חגרא – ההצעות האחרות אינן משכנעות. ומכאן נחזור לפירושו של אביי לרישא של משנתנו. אם 'החגרא' בדברי רבן גמליאל היא אכן חגרא הידועה, קשה לאביי. קשה לראות בחגרא עיירה סמוכה לארץ-ישראל, שהרי היא שוכנת כמעט שלוש מאות ק"מ דרומית לתבך (Tabuk). בקו אווירי, אלכסנדריה שבמצרים, אנטיוכיה שבסוריה, ואפילו תדמור (פלמירה) – כולן קרובות יותר לארץ-ישראל מאשר חגרא! האם יעלה על הדעת להגדיר ערים אלה כ'עירות סמוכות לארץ-ישראל'? לסיכום, העובדות הגיאוגרפיות-ההיסטוריות מקשות לפרנס את פירושו של אביי: אין עדות שכפר לודים היה בחזקת מובלעת, ואין החגרא, היא חגרא, סמוכה לארץ-ישראל.

מתברר שהמציאות הגיאוגרפית מביאה אותנו לדחות את פירושו של אביי לרישא של

28 ראה זוסמן (לעיל, הערה 20), עמ' 239 הערה 191; עמ' 235 הערה 151.

29 נכון שבניקוד של כתב-ידד אין הבחנה עקיבה בין קמץ לפתח, וגם לא בין צירה לסגול. אבל ככל הנראה אין מערים בין קמץ/פתח מכאן וצירה/סגול מכאן. ראה ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דה'רוסי 138), תל-אביב תש"ם, עמ' 11–12.

משנתנו; עלינו לחפש הסבר אחר שיתאים למציאות זו. נקודת מוצא אפשרית היא ההגדרה של המונח 'מדינת הים', הגדרה שבה יהיה היגיון בהנגדה עם המקומות שמזכירים רבן גמליאל ורבי אליעזר. כפי שנאמר לעיל, אין הגדרה של המונח 'מדינת הים', לא בירושלמי ולא בבבלי. נבדוק אפוא איך פירשו הראשונים. ידוע פירושו של רש"י על המקום: 'כל חוץ לארץ קרי ליה מדינת הים' (רש"י מוסיף 'לבר מבבל' על סמך הגמרא בבבלי ו' ע"ב, אבל לענייננו כאן אין זה משנה). מתברר שמקורו של הסבר זה בקרב גאוני בבל, והוא מופיע בתשובה של רב שרירא ורב האי.³⁰ פירוש זה מעלה את השאלה ששאלו התוספות, ב' ע"א, דיבור המתחיל 'מדינת הים': אם הכוונה לחוץ-לארץ באופן כללי, למה לא נקטה המשנה את הלשון הפשוטה והרווחת 'חוץ-לארץ' (כפי שיש בתוספתא גיטין א, א [מהדורת ליברמן, עמ' 245], 'המביא גט בספינה כמביא מחוצה לארץ'; וכך גם בתוספתא כלים ב"ק א, ה [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 569], 'המביא גט בסוריא כמביא מחוץ לארץ', אם אין זו גרסה של המסורת הקודמת; והשווה גם תוספתא גיטין א, ג [מהדורת ליברמן, עמ' 246], בהקשר המחלוקת האם עכו כארץ-ישראל או כחוץ-לארץ – ולא כמדינת הים). הלשון 'חוצה לארץ' מרבה להופיע במשנה ובתוספתא, כנראה בימי חכמי דור יבנה,³¹ כך ששאלת התוספות היא במקומה. תשובתם היתה, שהתנא קמא התכוון רק לחוץ-לארץ רחוק; לו השתמש בלשון 'חוץ-לארץ' היה כל חוץ-לארץ במשמע, כולל הסמוכות והמובלעות, ואת אלה רצה התנא קמא להוציא, ולכן בחר במונח 'מדינת הים' כפרט המלמד על הכלל של מקומות רחוקים. ברור שפירוש זה מבוסס על שיטת אביו, שלפיה התנא קמא אינו כולל 'סמוכות' – שיטה שדחינו.

גם ללא דחייה זו, דחה הר"ן את דברי התוספות. ראשית, הוא הצביע על כך, שגם אחרי שנוציא את הסמוכות והמובלעות, עדיין יישאר הרבה חוץ-לארץ שאיננו כל כך רחוק, וכדבריו, 'דלא מרחקא כל כך חוץ-לארץ' למיקרי מדינת הים'. שנית, ויותר חשוב, 'לא אשכחן בשום דוכתא דקרי למקום רחוק מדינת הים' – כלומר, אין בסיס פילולוגי או טקסטואלי לפירוש התוספות. למעשה, הר"ן מקשה על התוספות מעין מה שהם הקשו על רש"י: אם התכוון התנא קמא למקומות רחוקים, למה לא נקט לשון פשוטה, 'מדינות רחוקות', המופיעה למשל בשקלים ג, ד (ובתוספתא שם ב, ד [מהדורת ליברמן, עמ' 206]). ואם רצה לרמוז לחוץ-לארץ רחוק, יכול היה לנקוט שם כמו אספמיא, שלפי בבא בתרא ג, ב דרושה נסיעה של שנה כדי להגיע אליה; ואולי גם קפוטקיא, בכתובות יג, יא, באה לסמל מקום מרוחק.³² לבסוף מעלה הר"ן פירוש

30 ראה ב"מ לוין, אוצר הגאונים, גיטין, ירושלים תש"א, עמ' 1, והספרות הרשומה בהערות שם.

31 ראה המובאות אצל ח"י קאסאווסקי (קוסובסקי), אוצר לשון המשנה, א, ירושלים תשט"ו/תשכ"ז, עמ' 272; הנ"ל, אוצר לשון התוספתא, א, ירושלים תרצ"ג, עמ' 603–604. המונח מופיע בפי ר' אליעזר בידים ד, ג; ובחלה ב, א, ר' אליעזר ור' עקיבא חולקים על הלכה המזכירה חוץ-לארץ. זו אמנם התרשמות ראשונית; עמית, פרופ' ישעיה גפני, חוקר כעת את המודעות למושגים 'ארץ-ישראל' ו'חוץ-לארץ' אצל התנאים, ותוצאות מחקרו עשויות לשנות את התמונה.

32 בניגוד ל'חוצה לארץ', הלשון 'מדינות רחוקות' אינו מרבה להופיע, ומצוי למעשה רק במקומות המסומנים לעיל בגוף הטקסט. אבל השווה גם כתובות יז, ז, ההנגדה בין 'ארץ-ישראל' ל'מדינות' בפי ר' יהודה. גם אוכור 'אספמיא', כדוגמה למקום רחוק, מובא בשם ר' יהודה.

משלו: 'לפיכך אנו אומרים דת"ק, דאית ליה דסמוכות ומובלעות לא צריכי, נקט חו"ל שהוא מצד מערבי של א"י...'. כלומר, 'מדינת הים' מתכוון לשטח הנמצא מעבר לגבולה המערבי של ארץ-ישראל. ועל השאלה למה בחר התנא קמא להזכיר דווקא חוץ-לארץ זה, עונה הר"ן, 'לפי שבאותו צד ליכא עיירות מובלעות וסמוכות, שהרי הים מפסיק, ובצדדין אחרים לא פסיקא ליה מלתא משום דאיכא עיירות סמוכות ומובלעות, ומש"ה אמר שהמביא גט ממדינת הים דהיינו מצד מערב לא"י צריך שיאמר וה"ה לכל צדדין אחרים מאותן עיירות שהן דומות לאותן שבמדינת הים שאינן לא מובלעות ולא סמוכות'.³³ גם פירוש זה נסמך על הסברו של אב"י, שדחינו לעיל. נוסף על כך, ספק אם הר"ן צודק עובדתית. כבר רמזתי לתוספתא אהילות ית, ד, שלפיה אשקלון נמנית עם העיירות המובלעות בארץ-ישראל; וברור שהיו גם סמוכות בפינות הצפונית והדרומית של הגבול המערבי, היכן שלא נתווה אותו. עם זאת, הר"ן מגלה חוש פרשני בריא, ואין פלא שרוב הפרשנים המודרניים הולכים בעקבותיו. כך לדוגמה, ח' אלבק, למרות פירוש התוספות שהוא משרבב לתוך העניין: 'מדינת הים – מחוץ לגבולה המערבי של ארץ-ישראל, והוא הדין משאר המדינות הרחוקות מארץ-ישראל'.³⁴ אחרים טענו ש'מדינת הים' משמעה חוץ-לארץ שממערב לארץ-ישראל, אבל הוסיפו עוד פרטים והסברים.

ככל שידעתי מגעת, היה רב נחמן קרוכמל (רנ"ק) הראשון שהציע, שהכוונה במונח 'מדינת הים' היא למה שאנו מכנים היום 'התפוצות ההלניסטיות', כלומר היישובים היהודיים בערים היווניות והמיוֹנֶנוֹת שמסביב לאגן המזרחי של הים התיכון. רנ"ק כותב: 'התישבו היהודים בין היוונים ורבו הקהילות הגדולות באלכסנדריא ובשאר ערי היוונים שבאסיה הקטנה קפוטקיא וקיליקיא ובכל ערי החוף של ים התיכון והמה הנקראין במשנתנו מדינת הים עד אטונא וארץ יון ומוקדן'.³⁵ דעתו של רנ"ק התקבלה על-ידי א"ה וייס וי"א הלוי, ובדור האחרון – גם על-ידי אברהם וייס וכנראה גם שאול ליברמן.³⁶ הלוי הדגיש, שבמשך הזמן השתנתה משמעותו של המונח 'מדינת הים' עד שנתפס כמלה נרדפת ל'חוזה-לארץ', כלומר, הפרט התחיל לייצג את הכלל. אבל אין זה משנה את העובדה, שמשמעות המונח במקור היתה מצומצמת, רק התפוצות שבאגן המזרחי של הים התיכון. מהבנה זו של 'מדינת הים' כבר למד א"ה וייס את הסיבה להלכה שבמשנתנו: יהודי המערב היו מיוֹנֶנִים ולא היו בקיאים בהלכה המסורתית, ומשום כך, דווקא לגבי גיטין שבאו מן המערב ההלניסטי, דרשו את ההצהרה המוזכרת במשנה. גם אברהם וייס רואה בהבחנה המשתמעת מדברי התנא קמא, בין התפוצות המערביות לבין התפוצות המזרחיות, הבחנה בין יהדות מיוֹנֶנֶת ליהדות תלמודית. מטעמים שלו דחה הלוי דעה זו, וטען שגם במערב

33 ראה פירוש הר"ן על הלכות הרי"ף בהוצאות הנפוצות. יצוין שאין דברים אלה מופיעים בחידושי הר"ן על מסכת גיטין, מהדורת ירושלים תשט"ו.

34 אלבק, ששה סדרי משנה, סדר גשים (לעיל, הערה 9), עמ' 273.

35 רנ"ק, מורה נבוכי הזמן, שער יב, בתוך: ש' ראבידוביץ, כתבי רבי נחמן קרוכמל, ברלין תרפ"ד (מהדורה שנייה, וולתם, מסצ'סטס 1961), עמ' קסה.

36 ראה: י"א הלוי, דורות הראשונים, חלק ראשון, כרך שלישי, ברלין-וינה 1923, עמ' 139–142; א"ה וייס, דוד דור ודורו, א, וילנה תרס"ד, עמ' 93. על אברהם וייס וליברמן ראה בהמשך.

היו קהילות 'בקיאיין' בהלכות גיטין. אני נוטה להסכים עם הלוי בכך, שהחלוקה הגיאוגרפית אינה בהכרח גם חלוקה אידיאולוגית או תרבותית, אבל מן הטעם ההפוך: הרי דווקא מאזור רקם (דגיאה) הגיעו לידינו כתובות בלשון היוונית, כאשר באחת מהן הבעל מתבקש לנהוג באשתו 'כמנהג ההלני'! יהיה פירוש העניין אשר יהיה, ספק אם דעת חכמים היתה נוחה הימנו, או מן ההזדקקות לערכאות של גויים המשתקפת מן הארכיון של בבתא. נכון שתופעות אלה ניכרות כדור ויותר אחרי ימיו של רבן גמליאל, אבל עצם התופעה של חריגה מן ההלכות המקובלות על חכמי ארץ-ישראל יכולה להתקיים גם בתקופה קדומה יותר.³⁷ לכן ייתכן שהסיבה להבחנה בין מערב לבין מזרח היא אחרת, כגון האם 'עדים מצוין לקיימו' או לאו.

בין כך או בין כך, על סמך הפירוש ש'מדינת הים' מתכוון לתפוצות המערביות, אברהם וייס מביא הסבר חלופי לעמדת רבן גמליאל. כזכור, אחת הקושיות שהקשינו על פירוש של אביי היתה, למה הזכיר רבן גמליאל דווקא שתי ערים במזרח אם התכוון לעיירות סמוכות בכלל. לפי וייס, הכול אתי שפיר: רצה רבן גמליאל להוציא מדעתנו את המחשבה, שרק המביא גט מן התפוצות המערביות צריך שיאמר 'בפני נכתב ובפני נחתם'; לפי רבן גמליאל, גם המביא גט מהתפוצות המזרחיות חייב להצהיר את ההצהרה הזו, ולפיכך כך הזכיר דווקא שני מקומות שממזרח לארץ-ישראל.³⁸

האם ניתן למצוא ראיות לשיטת הרנ"ק, או ראיות לסתור אותה? ייאמר מיד, שאין הוכחה חד-משמעית לכאן או לכאן מהמקורות התנאיים עצמם. מסקירה של המקורות שבהם מופיע המונח 'מדינת הים' לא עולה הגדרה ברורה. מספר מקורות מנגידים את 'ארץ-ישראל' ל'מדינת הים', ומאלה, וגם מאחרים, עולה בבירור ש'מדינת הים' היא בבחינת חוץ-לארץ (עיין לדוגמה בגיטין א, א לעומת א, ג; ג, ה לעומת ג, ו; אהילות יז, ה; תוספתא גיטין א, ב [מהדורת ליברמן, עמ' 245]), אבל לא ברור איזה חוץ-לארץ. נכון גם שבהרבה מקורות 'מדינת הים' היא מקום שקשה אולי להגיע ממנו או לשמור על הקשר עמו – אבל הניתוק אינו חייב להיות ריחוק פיסית; הוא יכול לנבוע מגבול פוליטי, תרבותי או אתני. בהקשר זה כדאי לעמוד על ההקבלה בין מדינת הים לבין 'בית האסורים', המופיע במספר מקומות (ראה מועד קטן ג, א, ב; תוספתא יבמות ח, ו [מהדורת ליברמן, עמ' 26]; תוספתא סוטה ה, ו [מהדורת ליברמן, עמ' 177–178]). הרי הנמצא בבית האסורים הוא אכן מנותק, אבל לא דווקא מרוחק פיסית. יש גם לזכור, שכבר במקורות

37 ראה תעודה מספר 18 אצל לואיס, תעודות בר כוכבא (לעיל, הערה 24), עמ' 80, שורות 16, 51. הכתובה היא מחודש אפריל של שנת 128, ובני הווג הנישאים הם יהודה קמבר בר חנניה ושלמציון בת יהודה בן אלעזר כתושן. על משמעות הדרשה בעניין 'כמנהג היווני' נטוש ויכוח, ראה: R. Katzoff, 'Papyrus Yadin 18: Legal Commentary', *IEJ*, 37 (1987), pp. 229–242; A. Wasserstein, 'A Marriage Contract from the Province of Arabia Nova: Notes on Papyrus Yadin 18', *JQR*, 80 (1989–90), pp. 109–130; R. Katzoff, 'Papyrus Yadin 18 Again: A Rejoinder', *JQR*, 82 (1991–92), pp. 171–176; M. Goodman, 'Babatha's Story', *JRS*, 81 (1991), p. 72; B. Isaac, 'The Babatha Archive: A Review Article', *IEJ*, 42 (1992), p. 174. על השימוש בערכאות לא-יהודיות, השווה דבריו של גודמן, שם, עמ' 171–172, 175.

38 וייס (לעיל, הערה 4), עמ' 24. פירוש של וייס מקובל על בר-אילן (לעיל, הערה 7), עמ' 106, אלא שהוא מוסיף גם את 'מביא מן הדרום'.

התנצאיים ניכרה התפתחות במשמעות המונח, בכיוון שהציע כבר הלוי; כלומר, ייתכן שכבר בתקופת התנצאים הפך המושג 'מדינת הים' למייצג את כלל חוף-לארץ. סיכומו של דבר, אני לפחות לא מצאתי במקורות התנצאיים האחרים רמז חד-משמעי למשמעות המונח (אבל עיין להלן, הערה 56).³⁹

אחרים אכן מוצאים טיעון נגד שיטת הרנ"ק בחומר התנצאי. ח' אלבק, ובעקבותיו ד' הלבני, מביאים ראיה לסתור מן הלשון 'מחוף הים וממדינת הים' המופיעה פעמיים במשנה ופעמיים בתוספתא. מאבחנה זו בין חוף הים מחד גיסא ומדינת הים מאידך גיסא עולה, ש'מדינת הים' אינה יכולה להיות 'ערי החוף'.⁴⁰ אולם אין זו הוכחה מכרעת. רנ"ק לא טען שפירוש המונח הוא 'ערי החוף'; הוא הסביר, שהכוונה לערים מסביב לים התיכון במובן רחב, כאשר לא כולם שוכנות על החוף ממש. כזכור, הוא מנה גם את קפוטקיא כשייכת למדינת הים, וגם את אתונה. המקרה של אתונה, שהנמל שלה הוא פיראוס, מזכיר לנו שבהרבה מקרים היו העיר והנמל שלה שתי ישויות נפרדות, ופעמים אפילו קצת מרוחקות זו מזו, כגון יבנה ויבנה ים, או עזה ומיומס – והשווה את המעשה המובא בירושלמי על משנתנו, שיש בו הבחנה בין 'לימנה של קיסרין' לקיסרין עצמה (כידוע, נשא הנמל של קיסריה שם נפרד, הלא הוא סבסטוס). כלומר, יש מקום להבחין בין 'מדינת הים', כמושג כללי, לבין ערי החוף או נמלים, או חוף הים ממש, כשהאחרונים הם חלק של 'מדינת הים'. ומעין הסבר כזה מופיע כבר בירושלמי כלאים ט, ה, לב ע"ד: 'מה חוף הים ומדינת הים, או מחוף הים שממדינת הים? מן מה דתני כגון צור וחברותיה, קיסרין וחברותיה, הדא אמרה מחוף הים שממדינת הים' (וראה דברי ליברמן בתוספתא כפשוטה, ה, עמ' 1248; לדבריו אחזור בהמשך). מכאן שאין בלשון 'מחוף הים וממדינת הים' ראיה לסתור את ההצעה של רנ"ק.

אולם פירושו של רנ"ק למונח 'מדינת הים' בעייתי מסיבות אחרות. לדוגמה, לפי פירוש זה יש קושי מסוים בדברי רבן גמליאל. אם רצה להוציא מלבנו שהדין חל רק על המביא גט מן המערב, נוכל להבין למה הזכיר שתי ערים מזרחיות מארץ-ישראל, אבל למה בחר דווקא ברקם וחגר? נכון, אם המביא גט מעיר הניצבת ממש על הגבול המזרחי, ברקם, חייב להצהיר, על אחת כמה וכמה שהוא הדין במביא גט מסוף המזרח. אבל מה מוסיפה החגר? היא אינה על הגבול ואיננה גם בסוף מזרח. אם כוונתו של רבן גמליאל להוסיף את התפוצות המזרחיות על אלה המערביות, ולחייב בהצהרה גם את המביא מהן גט, מדוע לא נקט שמה של הגולה המזרחית בה"א הידיעה, בבל? (והשווה ההנגדה בין בבל לבין ארץ-ישראל בתוספתא כתובות יב, ו [מהדורת ליברמן,

39 בדקתי לפי המובאות אצל ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 485; הנ"ל, אוצר לשון התוספתא, ג, ירושלים תש"ב, עמ' 533; ד, ירושלים תשי"א, עמ' 352; ב' קוסובסקי, אוצר לשון תנאים, מכילתא דר"ב, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 625; ג, ירושלים תשכ"ו, עמ' 803; הנ"ל, אוצר לשון תנאים, ספרא, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' 1164; הנ"ל, אוצר לשון תנאים, ספרי, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 918.

40 אלבק, ששה סדרי משנה, סדר נשים (לעיל, הערה 9), השלמות לגיטין א, א, עמ' 395. השווה הלבני (לעיל, הערה 5), עמ' תפג הערה 13. הביטוי 'מחוף הים וממדינת הים' מופיע בדברי ר' יוסי בכלאים ט, ו בתוספתא פסחים ג, יח, מהדורת ליברמן, עמ' 156, ובדברי ר' יהודה בתוספתא מועד קטן ב, ב, מהדורת ליברמן, עמ' 369; ועל סמך המקור האחרון לומד ליברמן, שהיתה גרסה עם ביטוי זה גם במשנה מועד קטן ג, ב.

עמ' 99] = בבא בתרא יא, ג [מהדורת ליברמן, עמ' 167]. ואם לא בבל – אזי מדי, או מישן או פרס.

קושי נוסף לפי פירוש רנ"ק נמצא במישור ההיגיון, וכנראה שבכגון זה הרגיש בער בזמנו. איך יכולה הלשון 'מדינת הים' להתכוון (א) לשטח גדול המכיל מדינות רבות; (ב) לאזורים שמעבר לים? קושיות אלה מודגמות בדברי אברהם וייס על המונח 'מדינת הים', שלפי הוראתו המילולית פירושו ארצות שמעבר לים.⁴¹ יש לשים לב בדברים אלו לקפיצה מ'מדינה' ביחיד ל'ארצות' ברבים. ואם הכוונה המילולית ל'מעבר לים', עיקר חסר מן הספר! כנראה שקושיות אלה הורגשו בעבר בתת-ההכרה. לגבי הקושיה הראשונה, מעניין שבן-יהודה מביא דווקא את צורת הרבים, 'מדינות הים', ככותרת לסעיף הדן במשמעות של 'מדינות מעבר לים', אלא דא עקא, לא מצאתי בשום מקור תנאי את הצורה ברבים.⁴² ולגבי הקושיה השנייה, מעניין לציין שבכמה טקסטים מאגיים, המופיעים על קערות, יש הד למשנתנו בריש גיטין. אבל כתוב שם על גט שבא 'מעבר לים', ולא 'ממדינת הים'.⁴³ מצד אחד, הדבר מוכיח שכבר הבינו את המונח במשנתנו במובן זה, אבל מצד שני, הרגישו שהמונח 'עלול' להיות מובן בדרך אחרת, ולכן כדאי לפרש למה הכוונה. לסיכום, ובניגוד לדברי א' וייס, קשה לתמוך בפירושו של רנ"ק לפי פשוטו של המונח. מוצא מהתסבוכת נמצא אולי אצל ליברמן: שמעתי מפרש בעל-פה את 'מדינת הים' בריש גיטין ברוח רנ"ק, אבל לא הצלחתי למצוא זאת בכתובים; מדבריו המודפסים עולה, שפירושו של 'מדינת הים' בריש גיטין הוא, 'איים של יון בים התיכון'.⁴⁴ אם נבין את דבריו כפשוטם, פתרנו את שתי הבעיות שזכרו לעיל. אין צורך ב'מעבר', כי מדובר ביישובים הנמצאים כאילו בתוך הים, וגם צורת היחיד איננה בעיה, כי האיים הקטנים כאילו מצטרפים לכלל מדינה אחת. אבל ספק בעיני אם לזה התכוון ליברמן, כי זהו פירוש קשה מבחינת ההיגיון: מה טעם לחלק בין איי הים התיכון לבין נמלי הים התיכון שביבשת אירופה, אפריקה או אסיה? האם המביא גט מדלוס או מרודוס צריך שיאמר, אבל המביא מפיראוס או מאלכסנדריה או מלאודיקיה – אינו צריך? אם כן, נראה שב'איים של יון בים התיכון' התכוון ליברמן לכל אגן הים התיכון המיוון, כלומר, אין הוא חולק על שיטת רנ"ק. ואם כך, כל הקושיות לשיטה זו, שהקשיתי לעיל, במקומן עומדות.

ומכאן יוצא שאין לפירוש של הרנ"ק תימוכין של ממש, והוא נוגד את ההבנה הפשוטה המתבקשת מן הלשון 'מדינת הים'. אכן צדק בער בכך, שלפי פשוטו כוונת המונח למחוז (אחד!)

41 וייס (לעיל, הערה 4), עמ' 23.

42 א' בן-יהודה, הערך 'מדינה', מלון הלשון העברית, ו, ירושלים ותל-אביב תש"ט, עמ' 2811. צורת הרבים שהביא קאסארוסקי (אוצר לשון המשנה [לעיל, הערה 31], ב, עמ' 485), מכלאים ט, ז, היא טעות.

43 ידוע לי על שלושה מקרים. ראה: J.A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia 1913, תעודה מס' 9, שורה 9, עמ' 154; תעודה מס' 17, שורה 10, עמ' 190; J. Naveh & S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem 1987², B 5, עמ' 158. לפי הסדר, יש 'גיטא אתא לכי מין עבר ימא'; 'גיטא אתא לכא מעבר ימא'; 'בגיטא דאתה לכא מן עיבר ימא'. על התופעה של שימוש במוטיב הגט בטקסטים מאגיים, ראה ההערה של נוה ושקר, שם, עמ' 162, והספרות הרשומה שם.

44 ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה, ניר-יורק תשכ"ב, עמ' 1248.

ליד הים (ולא מעבר לים), ולפיו הציע בער את פירוש: 'מדינת הים' מתכוונת ל'מחוז' הכולל את כל השטח שעל חוף הים של ארץ-ישראל'. לפי בער מדובר באותו מחוז המופיע ביוונית כמחוז הפאראליה. למעשה, אפשר לראות ב'מדינת הים' תחליף בלשון חז"ל למונח המקראי 'חבל הים', המופיע בצפניה ב, פסוקים ה, ו, ז (לפי נוסח המסורה). קטע זה, צפניה ב, ד-ו, מדבר על הפלישתים ומוזכר את עריהם עזה, אשקלון, אשדוד ועקרון, ולפיו 'חבל הים' מתכוון לארץ פלשת, המקבילה לחלק הדרומי של אזור החוף בישראל של ימינו. מעניין שדווקא כאן אין התרגום מתרגם 'מדינת ימא', כמו שתרגם את השם 'תרשיש' בישעיהו כג, ו; סו, יט, אלא 'ספר ימא', אבל אין אני יודע מה משתמע מכך. לעומת זאת, בפסוק ו כאן תרגם סומכוס את 'חבל ים' ב'פאראליה'. המונח האחרון, כך מקובל, היה שמו של מחוז מנהלי בתקופת השלטון הסלווקי על ארץ-ישראל. כך עולה מספר מקבים א טו, לח, המוסר על מינויו בידי אנטיוכוס השביעי, בערך בשנת 135 לפנה"ס, של קנדיביאוס כאפיסטרטיוגוס של הפאראליה. מקובל שזו אותה משרה ששמעון החשמונאי זכה לה מידי אנטיוכוס השישי כעשר שנים קודם לכן, לפי ספר מקבים א יא, נט – אך במקום האחרון לא נזכר השם פאראליה. שם נאמר רק, ששמעון נתמנה לסטרטגוס של האזור מסולמה של צור עד גבול מצרים. אם נכונה הדעה הרווחת, המזהה את שתי המשרות, עלה בידנו לתחום את גבולות מחוז פאראליה. רוב החוקרים מוצאים אזכור נוסף, וקצת יותר קדום, למחוז זה, בספר מקבים ב יג, כד. שם דווח שאנטיוכוס החמישי, בשנת 164, השאיר על כנו את הגמונידס כסטרטגוס מעכו עד גרר.⁴⁵ מ' אבי-יונה נוהג בזיהור ומצמצם את זמן קיומו של מחוז פאראליה רק לתקופה העולה מן המקורות שצוינו; לדעתו מדובר באיפרכיה של קוילה-סוריה הסלווקית, שאורגנה אולי רק בזמנו של אנטיוכוס החמישי, והמתועדת עד זמנו של אנטיוכוס השביעי.⁴⁶ משתמע שהאיפרכיה הנפרדת בוטלה עם ההשתלטות החשמונאית על חוף הים. עובדה זו מתיישבת עם שיטת בער, שהרי הוא טוען שהמושג 'מדינת הים' משקף את התקופה הקדם-חשמונאית; אבל גם אין הכרח לצמצם את קיומו של מישור החוף כיחידה מנהלית רק לתקופה הסלווקית. אין לנו נתונים רבים על החלוקה הפנימית של המדינה החשמונאית או ההרודיאנית, אבל יש מקום לטעון שמחוז החוף, לאו דווקא השם היווני 'פאראליה', הוסיף להתקיים גם אחרי תום השלטון הסלווקי.

בניגוד לאבי-יונה, ז' ספראי מייחס למחוז (אם לא לשם) פאראליה אריכות ימים רבה. הוא מציע שכבר בתקופה האשורית היה החלק הצפוני של חוף הים יחידה נפרדת. מעדותם של סטראבון ופליניוס הוא לומד, 'שבזמן כלשהו בסוף ימי הבית היה כל החוף מחוז מגובש'.⁴⁷ לא

45 אב ראה את ההסתייגות של גולדשטיין: J. Goldstein, *II Maccabees*, Garden City 1983 (*The Anchor Bible*, 41A), p. 469. גולדשטיין מציע לזהות את גרר עם כלקיס שבבקעת הלבנון, וקובע שבזמנו של אנטיוכוס החמישי עדיין לא היה בנמצא מחוז פאראליה. לא השתכנעתי מסיעוניו.

46 מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 33–34. השווה הנ"ל, אטלס כרטא (לעיל, הערה 9), מפה 23, עמ' 31.

47 ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ם, עמ' 11–21. הציטוט הוא מעמ' 20.

ברור לי איך הוא לומד זאת מהמקורות האחרונים שציין; אבל בהחלט ייתכן שהחשמונאים, אחרי שהשתלטו על החוף מהכרמל עד רפיח, המשיכו לנהלו כמחוז נפרד. מקובל על אבי-יונה שאחדות מן ה'מרידס', או המדינות, בממלכת ינאי הן המשך ישיר של איפרכיות סלווקיות, ביניהן הגליל, יהודה, אדום, והפראיאה;⁴⁸ ולמה לא נסיף את 'פאראליה' לרשימה? אפשרות זו מסתייעת במקצת בעובדה, שככל הנראה לא השתנה אופיו האתני של מישור החוף בעקבות הכיבוש החשמונאי: אם התכוונו החשמונאים לייחד את האזור, לא הצליחו בכך – להוציא את יפו ואולי את יבנה. כך עולה מהסידורים שערכו פומפיוס, גביניוס וקיסר, כאשר נקע מישור החוף מן המדינה החשמונאית (רק יפו הוחזרה אליה אחר כך).

לכאן שייכת דעתו של שליט, שינאי ניהל את האזורים הלא-יהודיים בממלכתו כיחידות מנהליות נפרדות, וכך גם עשה הורדוס;⁴⁹ ולפיכך גם כאשר היה חוף הים חלק מממלכת יהודה החשמונאית-ההרודיאנית, הוא המשיך להיות מחוז לעצמו, היינו הפאראליה. אפשר שדברי סטראבון מחזקים אפשרות זו, ואולי לכך התכוון ספראי. סטראבון מגדיר את מישור החוף מאורתוסיה עד פלוסיוס כ'פויניקיה', בניגוד לפנים הארץ – מעזה ועד ל'מול הלבנון' – שהוא 'יהודה'. שטרן הציע שסטראבון, בשייכו את מישור החוף לפויניקיה, הסתמך על מקור המשקף את התקופה הפרסית,⁵⁰ אולם תיאור יהודה כמשתרעת מעזה עד ל'מול הלבנון' משקף את תוצאות ההתפשטות החשמונאית, ואין זה סביר בעיני להניח שאותו משפט ישקף שתי תקופות כה רחוקות זו מזו, ויש לחפש אפוא הסברים אחרים. אפשרות אחת היא, שהגדרתו של סטראבון את מישור החוף כפויניקיה מכוונת להרכבו האתני, ולהלן נראה שגם מקור אחד בברית החדשה משייך את אזור החוף הלא-יהודי לצור וצידון. בסופו של דבר, אין הוכחה של ממש שאכן היה מישור החוף, יהיה שמו אשר יהיה, מחוז נפרד בסוף ימי הבית. עם זאת, אפילו לא נשמר השם 'פאראליה', או המעמד המנהלי, כמחוז נפרד, נשאר חוף הים חריג לעומת האזורים בעלי רוב יהודי המוצק. אם כך, גם אם נקבל את הצעת בער להבנת המונח 'מדינת הים', אין המשנה משקפת בהכרח את התקופה הקדם-חשמונאית; גם אחרי תקופת החשמונאים נשאר אזור החוף ברובו לא-יהודי, כמות שהיה בראשית התקופה ההלניסטית.⁵¹

העובדה שמישור החוף נשאר ברובו לא-יהודי פותחת פתח לביסוס נוסף של פירושו של בער. הבנת 'מדינת הים' כמחוז החוף משתלבת יפה עם מסגרת גיאוגראפית נוספת, המופיעה בספרות

48 השווה: אבי-יונה, אטלס כרטא (לעיל, הערה 9), מפה 68, עמ' 46, לעומת מפה 23, עמ' 21. אולם אבי-יונה אינו מעלה הצעה זו בדיון בספרו האחר, גיאוגרפיה היסטורית, עמ' 46–47; שם הוא מעיר שמעט מאוד ידוע לנו על המבנה הפנימי של הממלכה החשמונאית.

49 ראה: A. Schalit, *König Herodes*, Berlin 1969, pp. 204, 902.

50 סטראבון, גיאוגרפיה סז, 2, 21; מובא על-ידי מ' שטרן: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and* *Judaism*, I, Jerusalem 1980, pp. 289–290.

51 על ערי החוף בתקופה שבין עליית החשמונאים לבין חורבן הבית, ראה הסקירה אצל שירר: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (A New English Version Revised and Edited by G. Vermes, F. Millar & M. Black), II, Edinburgh 1979, pp. 97–125; ובהרחבה אצל א' כשר, כנען, פלשת, יון וישראל, ירושלים תשמ"ח.

התנאים, והיא 'שלוש ארצות'. מסגרת זו מופיעה בשביעית ט, ב לעניין ביעור, בכתובות יג, י, לעניין נישואין, בבבא בתרא ג, ב, לעניין חזקה, ובתוספתא סנהדרין ב, ג, לעניין עיבור השנה. שלוש הארצות הן יהודה, עבר הירדן, והגליל.⁵² ברור שכאן מופיעה 'יהודה' במובן המצומצם של ארץ יהודה, ועבר הירדן כאן היא חלקו של עבר הירדן המיושב ביהודים, ונקרא בפי יוספוס ה'פראיאה'. חשוב לשים לב גם למה שלא נזכר – חבלים כגון השומרון והבשן. מסתבר שהמסגרת של שלוש הארצות כוללת אותם חלקים של 'יהודה הגדולה', כלומר הממלכה החשמונאית-ההרודיאנית או 'פרובינקיה יודיאה', שהם בעלי רוב יהודי, ומסיבה זו השומרון אינה נזכרת, ונראה שגם מישור החוף אינו כלול במסגרת 'שלוש הארצות'. כך עולה ממשנה שביעית ט, ב ומתוספתא שביעית ז, י (מהדורת ליברמן, עמ' 197). המשנה מביאה תיאור מפורט של שלוש הארצות וקובעת, שלכל אחת מהן יש 'הר', עמק ושפלה, ואילו התוספתא מפרטת שהעמק בארץ יהודה הוא 'מעין גדי ועד יריחו'; אין זכר למישור החוף. בסיום המשנה אנו שונים: 'מבית חורון עד הים מדינה אחת'. נחלקו החוקרים בפירוש מלים אלו, וכבר הירושלמי על המקום, לח ע"ד, מעלה את האפשרות שיש כאן תוספת של ארץ נוספת: 'ניתני ארבע!', אך דוחה אותה וקובע, שהכוונה ב'מדינה אחת' היא ליהודה, המגיעה עד לחוף הים.⁵³ אפילו נקבל פירוש זה, שהשטח מבית חורון עד הים הוא חלק מארץ יהודה, אין זה משנה הרבה. מדובר רק בקטע של מישור החוף באזור יפו, או לכל היותר בשטח שמיפו ועד יבנה; רוב המישור בוודאי לא נחשב כשייך לארץ יהודה.⁵⁴

עוד נקודה העולה מן הדיון במשנה שביעית היא החפיפה בין המונחים 'ארץ' ו'מדינה'. כך עולה גם מבבא בתרא ג, ד, 'שלוש ארצות לחזקה [...] אינה חזקה עד שיהא עמו במדינה', וכך גם בתוספתא גיטין ג, י (מהדורת ליברמן, עמ' 257): 'ארץ יהודה אין בה משום סיקריקון מפני יישוב המדינה', ובתוספתא בבא בתרא ג, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 140): 'האחין שחלקו את שלהן [...] אפילו הוא ביהודה והן בגליל, הוא בגליל והן ביהודה [...] אם היה עמו במדינה'. בכולם פתח ב'ארץ' וסיים ב'מדינה', ללמדך ש'ארץ ומדינה שמות נרדפים הם'.⁵⁵ לפיכך ייתכן ש'מדינת

52 הביטוי 'שלוש ארצות' מופיע גם בחלה ד, ח ובשביעית ו, א, אלא ששם אין הכוונה ליהודה, עבר הירדן והגליל, אלא לגבולות שונים של ארץ-ישראל. ראה: א' דמסקי, "מכויב ועד הנדר ועד אמנה" (משנה שביעית ו א; חלה ד ח): להבהרת הגבול הצפוני של עולי מצרים, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, י (תשמ"ו-תשמ"ט), עמ' 71-81. ראה גם בר-אילן (לעיל, הערה 7), עמ' 101-103.

53 ראה: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 207-208; וכנגדו ספרא (לעיל, הערה 47), עמ' 82-83. ראה גם פליקס (לעיל, הערה 20), עמ' 236; ו' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 39-40.

54 השווה התיאור אצל יוספוס, מלחמת היהודים, ספר ג, שורות 35-56. הוא מונה ומתאר 'ארבע ארצות', שהרי הוא מוסיף את השומרון לשלישייה של הגליל, הפראיאה ויהודה. אחרי שהוא מונה את הטופרכיות של ארץ יהודה (שורות 54-55), הוא מוסיף (שורה 56) את יפו ויבנה, ללמדך שרק חלק זה של מישור החוף היה יהודי. על רשימת הטופרכיות אצל יוספוס ועל יחסו לרשימה המופיעה אצל פליניוס (היסטוריה נטורליס, ה, 70), ראה: שטרן (לעיל, הערה 50), עמ' 474-476, והספרות הרשומה שם, עמ' 475. לרשימה זו יש להוסיף את שידר (לעיל, הערה 51), עמ' 190-196; ואת ספרא (לעיל, הערה 47), עמ' 74-80.

55 ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, ניר-זורק תשל"ג, עמ' 778-779, המעיר למשניות משביעית ובבא בתרא. ראה גם כתובות יז, ו, בה מנגיד ר' יהודה בין ארץ-ישראל לבין 'מדינות'. אין קביעה זו סותרת את העובדה, שבמקורות

הים' היא אחת ה'ארצות' שארץ-ישראל מחולקת להן, רק שבניגוד לשלוש הארצות (יהודה, עבר הירדן והגליל), אין במדינת הים רוב יהודי, ובכך היא דומה ל'ארצות' אחרות, שהן חלק של ארץ-ישראל, כגון השומרון.⁵⁶

במלים אחרות, הצעתו של בער לפרש את 'מדינת הים' כמחוז החוף משתלבת יפה עם מסגרת גיאוגרפית שהיתה מקובלת על התנאים, ואגב דרכנו גם התבהרה המשמעות של מדינה/ארץ. מצד אחד, זוהי יחידה הקטנה מאיפרכיה/פרובינקיה, כסוריה ופיניקיה התלמיית או יודיאה הרומית; ומצד שני, היא גדולה מטופרכיה או מתחומה המוניציפלי של פוליס.⁵⁷ היא מקבילה בדיוק להיפרכיה התלמיית ול'מרים' הסלווקית (והחשמונאית? וההרודיאנית?).⁵⁸ ולבסוף, ייתכן שיש מקבילה די מדויקת בברית החדשה לאבחנה, שכנראה משתמעת מדברי התנא קמא בגיטין א, א, לפי שיטת בער, שבין שלוש הארצות היהודיות לבין מישור החוף. בבשורה על-פי מרקוס ג, זח, נאמר, שרבים באו לשמוע את ישו 'מן הגליל, יהודה וירושלים, אדומאיה ועבר הירדן, ומן [האזור] סביב צור וצידון'. במקבילה שבבשורה על-פי לוקאס ו, יו, מופיע 'כל יהודה וירושלים ומן החוף [פאראליה] של צור וצידון'. מקובל על הפרשנים, שאזור צור וצידון בא להצביע על ההתעניינות בישו גם בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית של האזור, כלומר, 'צור וצידון' מסמלים או מייצגים שטח לא-יהודי. כיוון שאדומאיה (וכמובן ירושלים) כלולות בארץ יהודה, עולה שמרקוס מונה את 'שלוש הארצות' ומנגיד אותם לאזור צור וצידון. לוקאס מחליף את ארבע הארצות (שהן שלוש) של מרקוס ב'כל יהודה וירושלים', כאשר הכוונה ככל הנראה ליהודה היהודית, כלומר המאוכלסת יהודים, כשטח המנוגד לפאראליה של צור וצידון.⁵⁹ סבורני שבביטוי האחרון אין הכוונה רק לתחום המוניציפלי של שתי ערים אלה, אלא למישור החוף של ארץ-ישראל באופן כללי, וזאת לאור דברי סטראבון שצוטטו לעיל. כזכור, סטראבון הבחין בין

תנאים אחרים יש למלה 'מדינה' משמעות שונה, לדוגמה 'עיר', או 'מחוז לירושלים'. והשווה את ההגדרות שהביא קאסאוסקי (אוצר לשון המשנה, ב (לעיל, הערה 31), עמ' 484.

56 ראה תוספתא גיטין ה, ח, מהדרת ליברמן, עמ' 267 (והשווה משנה גיטין ו, ז) העוסקת בגט על תנאי. בין התנאים המובאים לדוגמה: 'שאני הולך מיהודה לגליל [...] שני [=שאני] הולך מגליל ליהודה [...] שני הולך למדינת הים [...] שאני מפרש לים הגדול'. מכאן ש'מדינת הים' היה מקביל לארץ יהודה ולגליל, כלומר, שלושתם היו בבחינת מדינות/ארצות של ארץ-ישראל. השווה ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, שם, עמ' 879 הערה 50. וייתכן שמכאן גם הוכחה לשיטת בער, ונגד שיטת הרנ"ק, שאין 'מדינת הים' מעבר לים; היציאה לשוט בים הגדול הוא תנאי שונה מההליכה למדינת הים. אבל ראה ליברמן, שם, עמ' 880–881.

57 הטופרכיות שמונה יוספוס במלחמת היהודים ג, 54–55, הן טופרכיות של ארץ יהודה. על הטופרכיות בגליל ובפראיאה, ראה הדיון אצל אבי-יונה (לעיל, הערה 46), עמ' 62–63 ושירר (לעיל, הערה 50), עמ' 194–195 הערה 43.

58 על ההיפרכיות בסוריה ופיניקיה התלמיית וה'מרים' בקוילה סוריה ופיניקיה הסלווקית, ועל ההקבלה של יחידות אלה עם ה'מדינות' של התקופה הפרסית, ראה: אבי-יונה, שם, עמ' 26–28, 31–33; שליט (לעיל, הערה 49), עמ' 189–194. אבי-יונה (שם, עמ' 63–64) טוען, שה'מרים' הוסיפו להתקיים תחת שלטון הורדוס, אבל שליט (שם, עמ' 213–214) מסביר את ה'מרים' ההרודיאנית בדרך אחרת. כאמור (לעיל, הערה 46), אבי-יונה סבר ששיטת ה'מרים' התקיימה בממלכה החשמונאית.

59 במקביל, במתי ד, כה מופיעה ה'דקפוליס' במקום צור וצידון, כרמז לשטח לא-יהודי. יש כמובן חילופי גרסה רבים בפסוקים אלה בין מרקוס ללוקאס, וראה דוגמה לספרות הפרשנית הענפה העוסקת בכך את הדיון אצל פיצמאיר:

J.A. Fitzmyer, *The Gospel According to Luke I-IX*, Garden City 1981, p. 624

מישור החוף (עד פלוסיוס!) לבין פנים הארץ, מעזה עד מול הלבנון: את האחרון הגדיר כיהודה, ואילו הראשון שייך לפויניקיה. עדות נוספת לראיית כל החוף של ארץ-ישראל, כולל החלק הדרומי, כשייך לפויניקיה באה כשני דורות לאחר לוקאס: דיוניסיוס פריאגטס, סופר יווני שכנראה בא מאלכסנדריה וכתב בתקופת הדריאנוס, מונה את עזה ויפו כערים של הפויניקים, יחד עם צור, צידון, בריטוס וביבלוס.⁶⁰ צירוף כל העדויות הללו מעלה, שמימי אוגוסטוס (=סטראבון) דרך המחצית השנייה של המאה הראשונה (מרקוס ולוקאס) ועד המאה השנייה (דיוניסיוס והתנאים), נחשב מישור החוף כאזור בעל אוכלוסייה שרובה לא-יהודית, כמחוז נפרד מאותם חלקים של ארץ-ישראל המיושבים אוכלוסייה יהודית צפופה, וכשייך לפויניקים (לפחות לפי המקורות הלא-יהודיים).

מדברים אלה עולה, שהמינוח הגיאוגרפי בספרות התנאית תואם את פירושו של בער. ואם כך הוא, אפשר לחזור למשנתנו ולנסות לפרש אותה לפי שיטה זו. אבל קודם לכן יש לדון בביקורת שמתח ליברמן על האפשרות להשתמש בהגדרתו של בער למונח 'מדינת הים' בגיטין א, א. המעניין הוא, שליברמן מסכים להגדרה זו לגבי משנה אחרת! בכלאים ט, ז שנינו:

הברסין והברדסין והדלמטסקין [בגדי צמר הנקראים על שם מקום ייצורם] ומנעלות הפינון [נעלים העשויים מפסולת הצמר] – לא ילבש בהן עד שיבדוק [לפשתן – מחשש לשעטנז]. רבי יוסי אומר הבאים מחוף הים וממדינת הים אינן צריכין בדיקה מפני שחזקתן בקנבוס.

על משנה זו שואל הירושלמי כלאים ט, ה, לב ע"ד (ולפי כ"ל והרש"ס, בניגוד לכ"ר; והשווה ליברמן במקום המצוטט בהמשך), האם מתכוון ר' יוסי לחוף הים ומדינת הים, כלומר לשני אזורים שונים, או לחוף הים שבמדינת הים? והירושלמי קובע: 'מן מה דתני כגון צור ובנותיה קיסרין ובנותיה, היא אמרה מחוף הים שממדינת הים'. על כך כותב ליברמן: 'למעשה קראו היהודים שבא"י את ערי החוף "מדינת הים". ופשטו מהגדרת הברייתא למדינת הים כאן שהכוונה לצור וקיסרין, הרי לך שמשנתנו [בכלאים] מדברת בערי החוף של א"י גרידא, וידעו ששם אין פשתן מצוי, וחזקת הבגדים הללו מן הקנבוס. אבל בגדים המובאים מרחוק צריכים בדיקה אף לר' יוסי, שמנין לך שאין פשתן מצוי שם'. ועתה נתמה: מדוע לא נחיל פירוש זה על 'מדינת הים' שבמשנה גיטין? אבל ליברמן ממשיך: 'ותמימות יתירה היא לקשר הלכות גיטין לנידון שלנו. וכאן מדברים בתוצרת מדינת הים, ולא ההלכה גורמת [אם דינה כח"ל או לא] אלא המציאות, ובוודאי שהיהודים ראו את קיסרין לענין זה כמדינת הים [...] העירונו על כך מפני דברי אחד מרבני זמננו'.⁶¹ לא ברור לי למי מתכוון ליברמן בכינוי 'אחד מרבני זמננו', ולא נראה לי שהכינוי מתאים ליצחק בער; אבל לפי התוכן, פירושו של בער הוא מטרת הביקורת, ויש להתייחס אליה לגופו של עניין. לא הבנתי את ההבחנה שהבחין ליברמן בין מקרה שבו ההלכה קובעת מה זה

60 ראה אצל שטרן: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, III, Jerusalem 1984, N° 563, p. 32.

32 אפשר כמובן לטעון, שדיוניסיוס מסתמך על מקור קדום יותר, כגון סטראבון, כפי שאכן מציע שטרן עצמו בעמ' 31, אבל אין זה הכרח לאור העדות מן הברית החדשה.

61 ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה (לעיל, הערה 44), עמ' 1248.

מדינת הים, לבין מקרה שבו המציאות קובעת זאת. לתומי חשבתי שבאופן כללי גם בהלכה קובעת המציאות. ובעניין המסוים של 'המביא גט ממדינת הים' אומרים שני התלמודים שקובעת המציאות, בין שזו מציאות של 'אין בקיאי' ובין שזו מציאות של 'אין עדים מצויין'. קשה לראות כל סיבה להבחין בין 'מדינת הים' של משנה כלאים לבין 'מדינת הים' של משנה גיטין; בשני המקומות מתאים הפירוש הרחב של 'ערי החוף', הכולל את העורף החקלאי של ערים אלו, כלומר, מתאים הפירוש של בער, שמדובר במישור החוף או מחוז החוף.

ננסה עכשיו להסביר את הרישא של משנתנו לפי ההגדרה המוצעת, ש'מדינת הים' פירושו מישור החוף (או מישור החוף הלא-יהודי). התנא קמא קבע, שהמביא גט ממישור החוף חייב להצהיר 'בפני נכתב ובפני נחתם'. מן הסתם, האופי הלא-יהודי של האזור והתרבות היוונית השלטת היו הסיבות לכך, כלומר, הסיבה היא למעשה 'אין בקיאי'. על כך חולק רבן גמליאל וקובע, שלא רק המביא מן האזור שממערב ללב היישוב היהודי חייב בהצהרה, אלא גם המביא מן האזור שממזרח. אם נניח שהתכוון לרקם סרוכין וחגרא, הוא התווה גבול מזרחי מצפון לדרום, המהווה מקביל מצוין לקו המערבי של מישור החוף, אלא שכאן מפריעה לי השאלה מדוע המשיך את הקו כל כך דרומה, ומתח אותו עד חגרא. משום כך נראית לי יותר האפשרות האחרת, שהתכוון לפטרה וחגרא, וכך יש סימטריה יפה: חייב בהצהרה לא רק המביא מן המערב, אלא גם מן המזרח; לא רק המביא מאזור התרבות היוונית, אלא גם מאזור התרבות השמית (ארמית-ערבית); לא רק המביא מנמלי הים, אלא גם מנמלי המדבר.⁶² על זה בא ר' אליעזר ומוסיף, שהקובע הוא חציית גבול מנהלי כלשהו, ולא רק גבול בין שתי ארצות/מדינות.

נתעכב רגע על דברי ר' אליעזר. כבר הרי"צ דינגער קישר בין דברי ר' אליעזר במשנה לבין דברי ר' לעזר בירושלמי על אתר, מג ע"ב: 'מתב' ר' לעזר: כמא דאית לכו' המביא גט ממדינה למדינה במדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם, אף אנא אית לי המביא ממדינה למדינה בארץ ישראל צריך שיאמר וכו'". בהנחה שיש כאן החילוף הרווח בין אליעזר לאלעזר, יוצא שכוונת ר' אליעזר במשנה היא לחייב גם את המביא גט ממקום למקום בתוך ארץ-ישראל, ואין כאן עניין של מובלעות.⁶³ בכך גם מובנת לשונו של ר' אליעזר: 'אפילו מכפר ללודים ללוד', במקום רק 'אפילו מכפר לודים'. אבל איזה גבול יכול להיות בין כפר לודים ללוד? מן הסתם גם כפר לודים היה חלק של ארץ יהודה, כמו לוד עצמה. הבעיה, כפי שנזכר לעיל, היא שאין בידינו כל רמז למיקומו המדויק של כפר לודים, אבל אני מציע את הרעיון, שר' אליעזר התכוון אולי למצב דומה לזה הנוכח בירושלמי גיטין א, ב, מג ע"ג, 'עירות שבתחום ציפורין הסמוכות לעכו,

62 לנקודה האחרונה השווה בר-אילן (לעיל, הערה 7), עמ' 107.

63 דינגער (לעיל, הערה 3), נו ע"א = דינר (שם), עמ' פה; וייס (לעיל, הערה 4), עמ' 24; הלבני (לעיל, הערה 5), עמ' תפב-תפג; ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח (לעיל, הערה 55), עמ' 776. בעוד שדינר וייס לומדים מכאן שאין ר' אליעזר מתכוון למובלעות, הלבני וליברמן מפרשים את דברי ר' לעזר בירושלמי כך שאין בהם סתירה לשיטת אב"י. אבל פשוטם של דברים נוטה לדעתם של דינר וייס. השווה בר-אילן, שם, עמ' 106 הערה 25, המסכים שר' אליעזר אינו עוסק במובלעות.

עיריות שבתחום עכו הסמוכות לציפורין'. הכוונה כאן לתחום מוניציפלי של פוליס, ⁶⁴ אך במקרה של לוד, שעדיין לא הגיעה למעמד של פוליס בימי ר' אליעזר, אפשר לחשוב במושגים של שטח טופרכיה. אפשר לפרש אפוא שכפר לודים היה יישוב שהיה קרוב גיאוגרפית ללוד, כנרמז בשם, אבל נכלל בטופרכיה אחרת. כוונת ר' אליעזר תהיה, שחובת ההצהרה חלה לא רק על החוצה גבול 'גדול', כגבול אתני (בין שטח מאוכלס בגויים לשטח מאוכלס ביהודים) או גבול בין מדינות/ארצות, אלא גם על החוצה גבול 'קטן' – כזה שבין שתי טופרכיות באותה מדינה/ארץ ובתוך שטח יהודי.

דברי ר' לעזר בירושלמי מביאים אותנו לאמצעיתא של המשנה בריש גיטין. לענייננו כאן חשוב הקטע העוסק, לפי הנוסח הרווח, במביא גט 'ממדינה למדינה במדינת הים'. גרסה זו רומזת לכך, שיש שני סוגים של מדינה, אחת גדולה ואחת קטנה. 'מדינת הים' זוהי מדינה גדולה, כי היא מכילה מספר מדינות; ואילו הסוג המוזכר בלשון 'ממדינה למדינה' הוא בהכרח יותר קטן. לדעתי, זו תופעה מוזרה. לו היה כאן מקרה של שתי מלים נרדפות המופיעות בצוותא בקטע אחד, ניחא: מקרים כאלה, של 'פתח בכד וסיים בחבית', הם רבים, וכבר רמזנו לעיל למקורות תנאיים הפותחים ב'ארץ' ומסיימים ב'מדינה', וגם רמזנו לכך, שיש למונח 'מדינה' משמעויות שונות בספרות התנאים. אבל הייתכן שאותה מלה תשמש בשני מובנים שונים באותה פסקה? ואולי קושי זה הוא שהוליד את הגרסאות האחרות באותה קבוצה של כתב־יד, כולל כמה מהטובים, שאינם גורסים 'במדינת הים'. בכתב־יד ל, פ' 138 ובמשנה שבירושלמי כ"י ל מופיע 'ממדינה למדינה וממדינת הים', ומעין זה בכ"י דיינארד, 'ממדינה למדינה ובמדינת הים'. בכתב־יד ק מופיע 'ממדינה למדינה' [כאן יש רווח בכתב־היד] מדינת הים; ובקטע גניזה מאוסף אנטונין: 'והמביא ממדינה למדינה למדינת הים'. לעומת זאת, הגרסה המוכרת 'במדינת הים', מקוימת בפסקה שבבבלי ד' ע' ובדברי ר' לעזר בירושלמי לפי כ"י ל. לכן יש לדאוג לפירוש גם לגרסה זו. לדעתי נשתכח במרוצת הזמן מובנו המדויק של המונח 'מדינה' (וגם של 'מדינת הים'), כלומר 'חידה מנהלית בינונית'. סביר להניח שהדבר קרה כבר במאה השנייה, כאשר יחידת הביניים שבין טופרכיות ותחומים מוניציפליים, מחד גיסא, לבין פרובינקיה, מאידך גיסא, נעלמה. ⁶⁵ בצורתו הנוכחית נתנסח הקטע אחרי שהשתכחה המשמעות המקורית של 'מדינה', והמלה סבלה מובנים שונים. אינני יודע אם הגרסה 'ומ/במדינת הים' מקורית יותר, או אם היה שלב מוקדם יותר שבו לא הופיע הביטוי 'במדינת הים' באמצעיתא.

לבסוף נחזור לרישא של משנתנו. נראה לי ששלב נוסף בטשטוש המשמעות המקורית של המינוח הגיאוגרפי חל בדור אושה, או לפחות כאשר צורפה המחלוקת של ר' יהודה ור' מאיר למשנתנו. לפי פירוש, אין הרישא מתמקד בעניין חוץ־לארץ. מדינת הים וכפר לודים הם חלק של ארץ־ישראל, ואם 'התגר' היא חגרא, לא התכוון רבן גמליאל לציין את הגבול המזרחי או

64 השווה ליברמן, שם, עמ' 783.

65 כך בתעודות מפרובינקיה ערביה שבארכיון בבתא, מן השליש הראשון של המאה השנייה, יש רק עיריות או ערים, טופרכיות, ופרובינקיה. והשווה ההערה למלה היוונית 'היפרכיה' בתעודה 26, שורה 6 אצל לואיס (לעיל, הערה 24), עמ' 115.

הדרומי של הארץ. רק כאשר מגיעים לדברי ר' יהודה, מופיע עניין הגבולות. בר־אילן, על סמך ניתוח צורני, הגיע למסקנה, שהמחלוקת בין ר' יהודה לר' מאיר נשנתה במקורה במקום אחר: בסדר זרעים, בעניין מצוות התלויות בארץ, או בסדר טהרות, בעניין טומאת ארץ העמים, ורק אחר כך היא הועברה וצורפה למשנה גיטין א, א. 66 לנו אין זה משנה אם ר' יהודה אכן הגיב על הרישא, או אם עבודת עורך לפנינו; העיקר הוא, שאזכור גבולות ארץ־ישראל בדברי ר' יהודה פתח פתח להבחין בין ארץ־ישראל לבין חוץ־לארץ ולקובעו כציר המרכזי שעליו נסבה המשנה. מכאן הנטייה להבין את 'מדינת הים' כחוץ־לארץ בכלל, בין כמלה נרדפת בין כפרט המייצג את הכלל; ומכאן השימוש הרחב במונח זה בספרות התנאים, במשמעות סתמית וכללית של מקום מנותק. אם מניחים שזהו המובן של 'מדינת הים', ושעניין ההצהרה קשור להבחנה בין ארץ־ישראל לבין חוץ־לארץ, קל מאוד להגיע לשיטתו של אבוי, שהמחלוקת ברישא עוסקת בדרגות שונות או סוגים שונים של חוצה־לארץ.

לסיכום, פירושו של בער, שלפיו משמעותו המקורית של הביטוי 'מדינת הים' היא מחוז מישור החוף, הוא הפירוש הפשוט ביותר מבחינת הלשון וההיגיון, וגם פותר כמה בעיות בהבנת המשנה. הוא גם תואם את הידוע לנו על הטופונימים האחרים במשנה, ועולה בקנה אחד עם המינוח הגיאוגרפי של מקורות תנאיים נוספים. אולי לא גילינו משנה עתיקה מאוד, כפי שחשב בער, אולם הודות לפירושו נוצרה שיטה נוספת בפירוש המשנה בריש גיטין, וניצל מתהום הנשייה מונח גיאוגרפי עברי עתיק.

סימוניהם של כתבי־היד, המשמשים בעבודה זו:

ל	ל	מסנה
ל	ל	(Add. 470,1 'קמברידג')
פ138	פ138	פרמה, אוסף די רוסי
פ497	פ497	פרמה, אוסף די רוסי
פ984	פ984	פרמה, אוסף די רוסי
פר	פר	פריס 328–329
ק	ק	קיפמן A 50

ירושלמי

ל	ל	ליידן 3 Scaliger
ר	ר	רומי (–וטיקאן 133 Ebr)